

TANULMÁNYOK A MAGYAR SZELLEMISSÉG
ÉS ERKÖLCSÖK TÖRTÉNETÉHEZ

I.

A
FILOZÓFUS
PÁZMÁNY

ÍRTA

GERENCSÉR ISTVÁN

PIARISTA

A TÖRTÉNETÍRÁS KIADÁSA
BUDAPEST, 1937.

BEVEZETÉS.

Pázmány Péternek, mint tudósnek és főleg mint filozófusnak összefogó értékelése hiányzik irodalmunkban.¹ Pedig Pázmánynak volt filozófusi működése is. Mint gráci egyetemi tanár nemcsak tanította, hanem művelte is a filozófiát. Itt írt, még életében részben sajtó alá rendezett, de csak 1896-ban kiadott latin nyelvű filozófiai művei érdeemesek a beható vizsgálatra. Ezek a művek mind Aristoteles kommentárok, Aristoteles logikai és természetbölcseleti (részben természettudományi — Aristotelesnél a kettő nagyjából még egybefolyt) műveinek kommentárjai. Mind a logikai, mind a fizikai (természetbölcseleti) könyvekhez írt kommentárok teljes, összefüggő egészet alkotnak, egy-két egészen kis hiányt leszámítva. Így ezek a művek megadják a lehetőségét annak, hogy rajtuk keresztül Pázmány szellemének egy első pillantásra is *legalább* érdekes rétegébe láthassunk bele.

De érdeemes-e Pázmánynak ifjúkori műveivel foglalkozni, ezek alapján rajzolni meg Pázmány szellemiségét, vagy legalább is annak egy vonását? Erre a kérdésre maga a kutatás fogja megadni a választ. Előljáróban csak röviden. *Érdemes*, nemcsak érdekes foglalkozni ezekkel a művekkel. Ugyanis a logikai és fizikai kommentárok² nem egyszerűen csak egy filozófiatanárnak többé-kevésbé sikerült művei. Ennél több a tényleges és szimbolikus jelentőségük. Megmutatják azt, hogy Pázmány az első szorosabb értelemben vett *tudósan alkotó* magyar jezsuita hogyan kapcsolódott be a nagy nyugati mozgalmakba, közelebbről: a fellendülő skolasztikába. A D. és Ph. széleskörű tudást eláruló

¹ Lásd: Irodalom. A Pázmányra, mint tudósra vonatkozó irodalom összefoglaló kritikája.

² Dialectica — rövidítése: D.; Physica I. II. rövidítése: Ph. I. II.

gondoltsorai rávilágítanak egy egész világ vajúdásaira, harcaira, küzdelmeire. A szürkének és elvontnak látszó sorokban ott remeg egy kor szellemének minden törekvése és a közvetlen alkotónak szellemereje. Pázmány e művekben is, mint a nagy keresztény kultúrközösség tagja és a nyugati indulású tudományosság hivatott munkása lép elénk.

Tévedés lenne azonban Pázmány filozófiai műveit úgy tekinteni, mint a kor, a XVI. század közösségi szellemének egyszerű medencéjét és *csak* a közösségi szellem vonásait fedezni fel bennük. A gondos elemzés révén egész tisztaságában kibontakozik e műveket közvetlenül alkotó egyéni szellemnek: Pázmány Péternek a tudományos alkata is. Pázmány, a tudós, a filozófus úgy tudott a nagy európai tudományos szellemközösségnek tagjává lenni, hogy miközben mindenestől benne élt kora szellemisségében megmaradt *magyarnak és Pázmány Péternek*, megmaradt — már amennyire ez körülményei között lehetséges volt (az eredetiség helyes fogalmát véve) — *eredeti* tudós szellemnek. Pázmány több mint egyszerű kompilátor. És éppen ezért mivel Pázmány igazi filozófus volt, ha megismerjük Pázmány filozófus alkatát, egész működésére és hatására új fény vetődik. Mert végül is minden embernek legbelsőbb bölcséleti magatartása döntő minden munkatéren végzett tevékenységére. De ezen túl a részletekbe menő kutatás igen érdekes és szerintünk teljeseen, vagy jórészt új szempontokat hozhat a magyar barokk kutatás ugyancsak szövevényes problematikájába. Szerintünk ugyanis egészen kétségtelenül áll az: ha Pázmány bármilyen formában barokknak nevezhető és ha a Pázmánnyal megindított kor barokknak jellemezhető, vagy eltekintve a névtől, mindenesetre sajátosan megjellegzett kor, akkor ennek a sajátosságnak, mondjuk barokkságnak végső gyökereit éppen itt: a filozófiai állásfoglalás és bölcséleti stílus síkján kell keresnünk. A magyar barokknak nevezett szellemisség gyökereit nagy mértékben itt kell kutatnunk: a XVI. századi skolasztika ethos-ában. A barokk lelkiségre ugyanis bármiképpen is nézzük a dolgot, éppen a XVI. századi skolasztika igen nagy formáló hatással volt.

De ezen túl Pázmány filozófiai műveinek a vizsgálata éppen abból a Pázmány Péterből mutat meg valamit, aki később maga lett a magyar szellemvilág nyugattal való kapcsolatának egyik újjáteremtője és kétségtelenül még a tudományos síkon is leg-

alább az egyetem alapításával egyik legnagyobb hatású alakja. És így a filozófiai művek nemcsak tényleges, hanem mintegy szimbolikus jelentőséggel is bírnak: egy nagy szellem első termékei, melyek azonban magukon hordják a jövő jegyeit.

Ebből a vázlatyszerű ráutalásból is nyilvánvaló: Pázmány filozófiai műveivel foglalkozni több, mint csak érdekesség. Egyenesen követelmény. A magyar filozófiatörténet, és itt is a magyar skolasztikatörténet szempontjából (sajnos, mindkettő megírása — különösen az utóbbié még csak feladat!) alapvető fontosságú. De ezen túl az általános magyar szellem alakulásának megismerésére is igen értékes szempontokat ad.

Hogy azonban ezt a kétségtelenül sokoldalú és izgató kérdést — Pázmány filozófus voltát helyesen megismerhessük, három szempontból szükséges megvizsgálni Pázmány filozófiai műveit, mint egyedüli adottságokat, amiből a vizsgálatnak ki lehet indulnia. A teljes áttekinthetőség kedvéért, először Pázmány filozófiai műveiben, mint objektivációkban a kétségtelenül ható, legalább is együtt ható *közösségi szellem* vonásait vizsgáljuk meg, azaz a D. és Ph. és a XVI. század skolasztikájának a viszonyát. Természetesen ez a közösségi szellem csak annyiban érdekel bennünket, amennyiben Pázmány műveiben jelentkezik. Ezután a vizsgálat után már sokkal könnyebben bontakozik ki előttünk a D. és Ph. mint *egyedi mű*, egyszeri és megismételhetetlen *alkotás*, Pázmány filozófiaműveinek eredetisége és egyedi helye. így megtudva mennyiben eredeti, egyedi a D. és Ph. és mennyiben feszülnek bennük a közösségi szellem erői, nem nehéz felkutatni a közvetlenül létrehozó *egyedi szellemnek* a vonásait sem, behatolni Pázmánynak, az alkotó tudósnak a műhelyébe, filozófus alkatába és így lelkének egyik legmélyebb rétegébe. Ennek a minden szempontot figyelembe vevő kutatásnak a végén tisztán áll majd előttünk Pázmánynak, a filozófusnak a képe, filozófia- és általános kultúrtörténeti jelentősége.

I. RÉSZ.

A XVI. SZÁZAD KÖZÖSSÉGI SZELLEME ÉS PÁZMÁNY FILOZÓFIAI MŰVEI.

A) A XVI. századbeli skolasztika közösségi szelleme Pázmány filozófiai műveiben.

Hogyan élt Pázmány számára, mint adottság a XVI. századi skolasztika szellemisége, hogyan él ez a szellemiség Pázmány filozófiai műveiben? Első felvetődő kérdés: miben élt, mily adottságokkal élt ez a skolasztikus szellemiség Pázmány műveiben. Alapvető fontosságú tény az, hogy Pázmány művében a maga teljes történeti valóságában lüktet a kor skolasztikája, egész filozófiai tudományossága. Nem egyszerűen egymás mellett szerepelnek a különféle szerzők és vélemények, hanem a XVI. század a maga történelmiségében lép a D.-ban és Ph.-ban elénk. Pázmány tudatában van annak, hogy a salamancai iskola, Cajetanus stb. már nem a legújabbak, hanem a multat, a közel-multat képviselik. Ezzel szemben az újabbakat, Fonsecat, Suarezst stb. úgy érzi maga mellett, mint kortársait. Számára tehát a XVI. századi skolasztika a maga történeti rétegződöttségében és belső, iskolákra tagolódó voltában volt adva. De Pázmány számára nemcsak egyszerűen adva volt a XVI. századi skolasztika, hanem úgy volt adva, ahogy adva volt általában a kor számára. Azaz más szóval, Pázmány, mondhatjuk így filozófia-történeti szemlélete megegyezik korának filozófia-történeti szemléletével. Pázmány műve mindenestől korszerű könyv: „modern” mű. Ezt mutatja az a tény is, hogy általában ugyanazokat a filozófusokat részesíti előnyben, mint korának többi filozófusa. így közvetlenül Pázmány filozófiai művein keresztül megismerhetjük Pázmánynak, illetve a jezsuita skolasztikának filozófia-történeti

szemléletét. És ezen a mintegy belsőnek nevezhető szemléleten keresztül ennek a skolasztikának a D.-ban és Ph.-ban izzó lelkét. Nem a mai filozófia-történeti szempontokkal és síkból akarjuk nézni tehát ezt a kort, hanem éppen és szabatosan Pázmány művein keresztül.

1. A kezdő barokk kor filozófiáját jellemző eszmék és eszmények.

Pázmány korának filozófiai arculata sok irány, törekvés, típus képét mutatja. Kétségtelenül igen mozgalmas kor. Ezt a kort — az újkori lelkiség kialakulásának a korát egy szempontból sem lehet „kis“ kornak nevezni. Így se az antiskolasztikus, se a skolasztikus filozófia szempontjából. Tény azonban az, hogy ha meg is voltak ennek a kornak kiváló filozófusai, még és már is magán viseli ez a kor a szétesettség, feloldottság bélyegét. Szellemi életében hiányzik egy Szent Tamáshoz hasonló hatalmas, szintetikus egyéniség, aki kora minden tudását és hitét harmonikus egységbe tudta volna fogni. A XVI. századi skolasztikának így minden nagysága mellett is jellemzője egy különös jellegű bizonytalanság, „reakciós“ jelleg, sok tekintetben önmagára-nem-találás, ahogy ez Pázmány filozófiájában is látszik. Ennek az első pillanatra talán túlzó megállapításnak a kor szellemiségébe nyúló alapja, gyökerei vannak. A Tridentinum utáni skolasztika („kezdő barokk skolasztika“) és általában a katolikus szellemiség főleg három nagyfontosságú, az európai szellemiséget meghatározó eszme hatása alatt áll. A XVI. századi lelkiség át meg át van szöve ezekkel a vonásokkal, szellemi életének minden területén. Ezért ezek a vonások: a nominalizmus, renaissance, protestantizmus bonyolult szellemi hatásai, vagy közvetlenül, vagy reakcióként benne élnek, kielemezhetők Pázmány Péter filozófiai műveiből és általában a XVI. század minden alkotásából. Benne rezegnek ezek a vonások a XVI. századi skolasztika színekében is. Természetesen nem teljes nyíltsággal, nem is mint egyedüli meghatározó tényezők — hisz ez a skolasztika, mint mindig, most is közvetlenül ráépül a középkori és ezen keresztül az ókori gondolkodók műveire, tanai is nagyjából, ha nem is mindenben a régiek. De mégis a XVI. századi skolasztika jelentősen eltér a középkorétól és ennek az eltérésnek gyökereit éppen itt kell keresnünk: a nominalizmus, renaissance, protestantizmus bonyo-

lult hatásában; És hogy a XVI. századi skolasztika részesegett ebből a szellemből, egészen érthető. Hisz a katolikus szellemű tudományosság éppen és különösen a trienti zsinat után kilépett, vagy legalább is igyekezett kilépni a belső körökből, iskolák elzártságából és harcra indult. Az egyetemeken nem egyszerűen azért tanítanak filozófiát, teológiát, hogy legyenek teoretikus szemlélők, hanem elsősorban azért, hogy legyenek hitvallók és harcosok. A kontroverz teológia soha olyan fellendülést nem ért el, mint éppen ebben a korban. És mivel minden harc bizonyos ellenhangsúlyozással jár, azért érthető az is, hogy a XVI. századi skolasztika sokban beleesik az uralkodó koráramlatokkal, főleg a protestantizmussal szemben az ellenkező hibába és egyoldalúságba, vagy pedig a nagy harcban akaratlanul is ugyanazokat a vonásokat veszi fel, mint ellenfelei, — minden gondolatfejlődés szinte alapvetőnek mondható belső törvényszerűsége, dialektikája szerint.

A nominalizmus.

A hanyatló skolasztika nominalizmusa a XV. és XVI. század elején, mint „via moderna“ győzelmesen tért hódít a különböző egyetemeken. Mindenhol állnak tanszékek a „nominales“ számára. És ezeken a katedrákon Occamnak, a „venerabilis inceptor“-nak (kettős értelmű elnevezés!), majd később Occam legnagyobb magyarázójának, a Pázmánytól is sokra tartott Biel Gábornak és a régebbi Durandus-nak a műveit magyarázzák, így XIV. és XV. századi nominalizmus egyaránt szóhoz jutnak az egyetemeken. A XVI. század elején azonban a realista filozófiai iskolák kezdik visszahódítani a nominalizmusnak meghódolt egyetemeket. Már nemcsak Löwen és Köln várai a tomizmusnak, hanem más egyetemeken is előretörnek a „realis“-ok.¹ A harc többnyire a realisták győzelmével végződik. Természetesen a realista iskola sem maradt mentes a nominalizmus hatásától. Az egyetemeken ettől kezdve egymás mellett szerepelt három katedra. Az egyik volt a nominalis-oké, a másik katedrán Szent Tamást magyarázták, a tomizmus szellemében, a harmadikon Scotus uralkodott. Nem volt ritka az az eset sem, hogy ugyanaz a professzor a cathedra nominális után a cathedra Thomae-t fog-

¹ De Wulf: Histoire de la Philosophie medievale. (1925.) II. 212.

lalta el. Amikor pedig a realista iskolák, mondhatni teljes győzelmet aratnak, megszűnnek a nagy — az egyetemek belső életét feldúló harcok, sokszor egészen elnézőek a többé már nem veszedelmes ellenféllel, a nominalizmussal szemben. Bizonyos liberalizmussal kezelik. Így még a híres, tomista irányú salamancai iskolában is Soto Domokos távolról sem lát oly éles különbséget, annyira mély elválasztó falakat a különféle iskolák között, mint akár a régebbi, akár a legújabb skolasztika. Egyes tanaiban kimutathatók a nominalista hatások.¹

A nominalista szerzők, főleg Biel Gábor, Durandus, Rimini Gergely kedvelt és sokat használt, rövid idő alatt sok kiadást megért szerzők. A későbbi jezsuita iskolában (Pázmánynál igen nagy mértékben, különösen Dialecticájában) is. Ahogy Marechal rámutatott., ennek a jezsuita iskolának mintegy típusosnak tekinthető filozófusa: Suarez sem tudott szabadulni ettől a sajátoosan ható nominalista szellemiségtől.² De a tanbeli hatásokon túl egy jelentős módszerei mozzanatban is feltűnik a nominalizmus hatása. Éppen Pázmány művén. A filozófia bizonyos értelemben szentenciázással, vélemények közlésével és bírálásával lesz. Mind-egyik író rengeteg szerzőnek véleményét sorolja fel, cáfolja meg, vagy csatlakozik hozzájuk. Eközben az *áll elő*, hogy háttérbeszórul a tényekkel, a dologi valósággal való közvetlen szembekeverülés. Minden kérdést a betűn, a szón, vagy későbbi kifejlődésben a *merőben* logikai jellegű fogalmon keresztül néznek. Ennek az eljárásnak nem egyszer az lesz az eredménye, hogy a filozófia megszokott kérdésfeltevéseknek és válaszoknak a vélemények tömegében elvesző halmaza lesz, vagy pedig úgynevezett egyéni rendszerek sorozatává alakul át.

A nominalizmusnak azonban nem egyszerűen a tanokban volt igazán nagy jelentősége és hatása, hanem sokkal inkább a XV. és XVI. század lelkiségének formálásában. Lényege: az egyedi, jelenségszerű valóságtól való „megragadottság“. Minden más csak „fiatus vocis“. Az egyetemes, dologi, ontológiai szempontok lassan háttérbeszórulnak, az érdeklődés az úgynevezett jelenség-tudományok felé fordul (természettudomány!) A tudomány érdeklődési síkja ennek megfelelően eltolódik az ontológiai, dologi rendtől; nem annyira ez a rend érdeklí, a maga

¹ De Wulf: I. m. II. 283.

² De Wulf: I. m. II. 286.

abszolútságában és változhatatlanságában, hanem inkább ennek a rendnek a fogalmi világban való tükrözése. A nominalizmus hatása alatt így a filozófiában is háttérbe szorulnak a tartalmi elemek, bizonyos formalisztikus tényezők pedig előtérbe nyomulnak. Pázmány filozófiai művén ezek a vonások többé-kevésbé mind felismerhetők, mindenesetre egészen félreismerhetetlenül megkülönböztetik egy a virágzó középkorban írt skolasztikus műtől. Természetesen Pázmánynál ez a nominalizmus nem mint rendszer jelentkezik, hanem mint szellemének egyik, legalább egyes vonásaiban meghatározó tényezője. Így Pázmány művében is felismerhetők — és ez a legfontosabb — a nominalista individualizmusnak egyes vonásai: pl. az ének némi — igaz még mérsékelt előtérbenyomulása. Ez azonban természetes is. Hiszen a XV. és XVI. század elejének katolikus lelkiségébe is beleszővődik a nominalista individualizmus. Lassan megszakad a virágzó középkorban még oly erős közösségtudat. Kialakul a devotio moderna a maga kétségtelenül individualista beállítottságával.¹ A devotio moderna ethosa, mint legmélyebb gyökér volt Pázmány Péter lelkiségének is formálójá, a jezsuita szellem sajátos színein, változatain keresztül. Így jöllehet a Tridentinum utáni kornak keresztény szellemisége bármennyire is szembe helyezkedett elvileg a nominalizmussal, gyakorlatilag nem tudta kivonni magát ennek a hatása alól. A nominalizmus tehát a kezdő barokknak nevezhető kornak, tehát Pázmány szellemiségének is egyik összetevője, és ha talán halványan is, de mégis meghatározója.

Renaissance, humanizmus.

Pázmány filozófiai műveinek, a jezsuita skolasztikának és általában a XVI. század szellemének másik meghatározója, alakítója a renaissance. A görög-római „antiquitas“ élményétől való megragadottság. Ez a megragadottság annyira uralkodott a renaissance-on, hogy számára mindenben az antiquitas lett az értékjelző. Ami ezt megütötte, értékes, minden más értéktelen.

Ennek megfelelően a renaissance műveltségi eszménye: a humanista klasszikus műveltség. Iskolai oktatásában majdnem kizárólagos helyet foglalnak el a latin és nem utolsó sorban a

¹ Karrer, O.: Gott in uns. Die Mystik der Neuzeit. München.

görög klasszikusok. Természetesen ez az „antiquitason“ tájékozódó műveltségesszmény minden más műveltségesszménnyel szemben bizonyos fokú idegenkedést hozott magával. Innen van az, hogy a renaissance általában és egészében nem tudta eléggé megérteni a középkort. Csak annyiban értékelte, amennyiben a középkor is hozzájárult az „antiquitas“ kultuszához. De a renaissance meg volt győződve arról is, hogyha a középkor foglalkozott is a latinság és görögség filozófusaival, többé-kevésbé nem helyesen és nem igaz lényegükben fogta fel, értette meg őket. Innen van az, hogy a renaissance filozófusok a középkori filozófiától meg nem fertőzött, igazi Aristotelest és főleg Platónt akarják látni.

Természetes, hogy ez a műveltségesszmény áthatotta a kor egész szellemét. Az iskolák átalakulnak az új eszmény szerint. Nemcsak Itáliában, hanem Középeurópában is. A jezsuita iskolák is többé-kevésbé ennek a szellemiségnek a hordozói. Azonban a renaissance-ben az „antiquitas“ nemcsak az általános műveltségi ideált alakította, hanem a szépségideált is. Az a szép, ami valamilyen módon megközelíti a klasszikus szépséget. Ennek az álláspontnak logikus következménye a képző- és nyelvművészetben egyaránt a szigorú klasszicizmus. Ez magával hozza a latinságban is a stílus, a középkorban sokszor igen megromlott stílusnak új kivirágzását, a klasszikus nyelv kultuszát. A humanista tudós nem elégedhetik meg egyszerűen a tudós feladatával, hanem ideálja inkább a művész tudós. Olyan tudós, aki a valóságot szépen tudja megragadni, megérteni, kifejezni és megértetni. A humanista tudós tudományesszméjét ezen kívül jellemzi a múltba való visszatekintés. A valóság-megismerés teljességét a renaissance tudósa számára Platón és Aristoteles jelentette. Ezt a tudományesszményt talán így lehetne — kiélezetten megfogalmazni: előbb Platón és Aristoteles és aztán az Igazság. Talán egy korszak sem volt annyira kommentár jellegű, mint a XVI. század és itt is főleg a filozófia.

De a mi szempontunkból tekintve fontos a renaissance szellemiségének még egy vonása: etikai ideálja. A renaissance eszményisége mindenestre a független, mintegy magán uralkodó, Vagy másik irányban magát mindenkitől függetleníto akaraterember. Kétségtelen tény, hogy a jezsuita rend aszketizmusában, ennek a középkortól eltérő stílusában és sajátos jellegű alakulá-

sában része van a renaissance szellemének, az „antiquitas“ stoikus eszményének.¹ Ebben a sokban akarati vonásokat mutató, mintegy hatalmi ethosban kell keresni a gyökereit annak, hogy a humanista, a renaissance kor, majd később még a barokk kor tudósa is az eredetiséget nem a tanban, hanem az *akarati* állásfoglalásban látta és kereste.

Természetes, hogy ez a bonyolult (hisz benne vannak a nominalizmus száalai is!), de gyökerében mégis csak egy élményre visszamenő renaissance szellemiség befolyásolta az egész skolasztikát és ezen keresztül Pázmány filozófiai műveit is. Ez megnyilvánult nemcsak abban, hogy stílusbelileg, főleg a salamancai iskola igyekezett valóban klasszikus latinsággal írni, hanem az „antiquitasnak“ már a középkori skolasztikától sem idegen, de mégis sajátos jellegű tiszteletében.

Aristoteles a legtöbb helyen a filozófus marad. Talán még erősebben és pontosabban igyekeznek követni, mint a középkori szigorú aristotelista iskolák. Másik vonása ennek a XVI. századi skolasztikának, nem utolsó sorban az „antiquitas“ élményü renaissance hatása alatt az, hogy majdnem mindenestől *kommentár jellegű*, ennek a jellegnek minden értékével és gátlásával együtt, A kommentálás szinte üzemszerűvé válik. Kialakul valóban sajátos színezetű, a nyomtatottság-könyvkultúra fellendülése révén még csak fokozott „textus“ tisztelet. A loci theologici és philosophici lehető pontosásra törekvő tisztázása és felkutatása jellemző ezekre a művekre. (Pl. Fonseca Institutionum Dialecticarum-ban igen részletesen foglalkozik a loci philosophicivel. VI. liber. 9. cap.-tól a 37. cap.-ig.) Pázmánynál kétségtelenül ezt a szellemet mutatja Aristoteles szövegeinek és fordításainak igen gondos, egyes helyeken szövegkritikát is alkalmazó figyelembevétele.

Szerintünk ennek a sajátos színezetű „antiquitas“ és szöveg kultusznak is az eredménye, hogy a skolasztika egy darabig nem kerül eléggé szembe a valósággal, hanem elsősorban más gondolatain keresztül igyekszik meglátni ezt. A XVI. századi skolasztika antiquitas kultusza abban mutat eltérő színezetet az általános renaissance filozófiától, hogy sokkal inkább Aristoteles felé fordul, mint emez. Különösen a későbbi, századvégi jezsuita

¹ Bremond, H.: Histoire litteraire du sentiment religieux. VIII. kötet, IV. rész. Paris. 1930.

iskola. A filozófiai oktatás majdnem kizárólag Aristoteles szellemében és szövege alapján történik. Így a renaissance világszemlélete, mely a skolasztikában talán tovább élt, mint különben, nem utolsó sorban járult hozzá a skolasztika megmerevítéséhez. Legfeltűnőbb bizonyítja a renaissance és a skolasztika viszonyát az a tény, hogy a skolasztika nagyjából átvette a renaissance-nak természetképét, természetszemléletét. Így pl. Pázmány-nak természettudományos kérdésekben fő útmutatói, — ahogy még később rámutatok — éppen a renaissance-nak kiváló orvosai, utazói, csillagásza. Ez a renaissance világkép annyira összeszövődött a skolasztikával — jóllehet erre a tényre nem igen mutat rá —, hogy még a XVIII. századi skolasztikának egy része, a konzervatívabb iránya megtartotta ezt a világképet: szabatosabban a XVI. századi, főleg olasz renaissance természetnézőinek és kutatóinak világképét. Akkor is, amikor már az európai szellemiségben ezt a XVI. századi renaissance természetképet felváltotta egy ugyan szellemiségében részben, (de csak részben!) ebből sarjadó, de tőle mégis éppen lényegében jelentősen különböző világkép. (Descartes-Newton: mechanikus, matematikus világképe!) Éppen Pázmány természetbölcseleti művein roppant tanulságos a XVI. századi skolasztika szellemének a renaissance természettudományi világképével való szintézisét megfigyelni.

A protestantizmus.

A XVI. század szellemi struktúrájának kialakításához nem kis mértékben adott színeket a protestantizmus. A „gyökerében rossz emberi természet“ élménye a protestáns lelkeséget elijeszti mindattól, ami merőben emberinek látszik. Ki kell üresednie mindennek abból, ami természeti és el kell menekülnie a fides fiducialis karjaiba. Ebből az alapvető, mindent, ami természeti, mindent, ami nem közvetlenül természetfeletti érték, bizonyos értelemben lebecsülő, sötétnek és laposnak tartó állásfoglalásból logikusan következik a filozófia megvetése. Luther Narristoteles-e nem egyszerűen szójáték. Több ennél. Egy sajátos szellemiség megnyilvánulása. Krisztus köpenye, melynek a protestantizmus elgondolása szerint minden emberi bűn befedése lett volna a feladata, minden emberit felszippantó és befedő halotti lepelle is válhatik. Ez áll legalább is elvileg és nagy vonásaiban, a XVI.

század protestantizmusának lelkiségére. (Természetesen a lutherizmusban és a kálvinizmusban ez az ethos más-más stílusban nyilvánult meg!) Igaz ugyan, hogy a kezdő protestantizmus nem minden egyedében zárkózott el a filozófiától, így Aristotelestől sem. Melanchton úgy látta, hogy a teológia érdekében szükség van a filozófiára: konkrétan az aristotelikus filozófiára.¹ De ha a protestantizmus fel is használta Aristotelest, ezt csak a teológia érdekében a kortól kényszerítve tette. Belső lényege szerint ellene volt a filozófiának.

Ennek a mondhatjuk az ember ürességétől való megragadottságnak a vonásait viseli magán a protestantizmus egész műveltségideálja. Egyetlen igazi szépség marad számára a betű, a szó szépsége. Mivel a csupasz betű az egyedüli közvetítője az Igének. Ahogy Thienemann Tivadar rámutat² a reformáció lelkületében éppen ezért játszik döntő szerepet az írásosság, a nyomtatott betűk kultusza. Etikai síkon a kiüresedtség szellemének megfelelően valami szomorú, puritán keménységű erő jellemzi a protestáns lelkiséget. Valami heroikus dacnak jellemezhető magatartást végtelen vágy a hitben való kiüresedés után és ugyanakkor az énből való kiüresedés lehetetlenségének a tudata. Egész magatartását jellemzi valami sajátos harcképesség, vitára való hajlam.

A protestantizmus tudományos ideálja is eszerint alakult. Ahogy már utaltunk rá, a protestantizmus igen nagy mértékben elveszti érzékét az ésszel megismerhető valóság világa iránt. A filozófiát, mint filozófiát nem tartja sokra. Sőt hallatszanak hangok, melyek minden filozófiát elvileg rossznak vélnék. Csak a Szentírás ér valamit. „Aristotelest, Platont, Cicerót és a többi pogány írásokat meg kell égetni.”³ így a protestantizmus szemlélete révén mind jobban kiszélesedik a természeti és természetfeletti közötti távolság: a kettő egymáshoz való viszonyában eltolódás áll be. A kor egész lelkiségének érdeklődése — a vallásos rétegekben — oly módon fordul Isten felé, hogy elfelejtkezni látszik az üresnek és értéktelennek vélt sajátmagáról, a természetről.

A protestantizmusnak ez a sajátos szemlélete természetesen

¹ Riekel, A.: Die Philosophie der Renaissance. München. 1925. 110.

² Irodalomtörténeti alapfogalmak. 1931. 2. kiadás. 155. skk.

³ Idézi: Alszegehy Zs.: A XVII. század irodalma. Bp. 1936. 77.

hatott a skolasztikára — a katolikus talajon növvő skolasztikára is. Harcba állította: a filozófia vonalán Aristotelesre támaszkodva akarja megvédelmezni a hit alapjait, törekszik kimutatni a józan ész szerepét a hit aktusában, a teológiai gondolkodásban is, szemben a protestantizmus bizonyos észellenességével. Nem utolsó sorban a protestantizmus okozza azt, hogy a katolikus talajú skolasztika is mindinkább teológiai beállítást nyer. Még a szigorúan vett filozófiai problémák tárgyalásánál is igyekeznek vitatott hitbeli problémákat megoldani, vagy a megoldást előkészíteni. Pármány filozófiai műveiben igen gyakran találni ilyen jellegű kitéréseket: így a D.-ban (pl. 498., 514., 569. lap), főleg a hit kérdését érinti sokszor, a Ph.-ban pedig talán még többször a másik vita kérdést, az Oltáriszentség, az átlényegülés tanát próbálja filozófiailag megvilágítani. (Ph. I. 52., 363., 434.; 504. lap kitér az unió hypostatica tanra is.) Pázmánynak, e teológiai, nem szorosan vett filozófiai megjegyzésein érzik, hogy korábban mily fontos és vitatott kérdések voltak éppen ezek a tételek. Érdekes ezzel kapcsolatban azt is megjegyezni, hogy Pázmány teológiájában is ezeknek a kérdéseknek egyike, éppen a hit elemzése van legjobban kidolgozva. Általában a protestantizmus annyira élénken foglalkoztatta éppen az egyház harcos fiait, hogy ha másképen nem, példák formájában említik meg az eretnekeket: lutheránusokat, stb. (Lásd Pázmánynál: idézett helyek!) A filozófiai művek is többé-kevésbé apologetikus színezetet vesznek fel. Megérzik rajtuk a harc feszülése, az állandó készenlét: készenlét megvédelmezni minden lehető eszközzel a veszélyben forgó katolikus hitet. Filozófiai műveikben is keményen állnak vártájukon az ellenreformáció tudós hitvallói. Ennek a nagy harcrakészségnek meg volt az a veszélye, hogy a teológiát éppen egyes katolikus skolasztikusok túlságosan filozófiává tették, a hitet egyesek éppen a jezsuiták közül bizonyos fokig túlzottan is elracionizálták.

Másrészt pedig — ha szabad így mondani: „veszedelem“ fenyegette a protestáns *szellem* hatása alatt a skolasztikus filozófiát. A teológiába való teljes felszívódás veszedelme.¹ Éppen a salamancai iskolában voltak teologizáló törekvések a filozófia

¹ Werner, C: übergang der Scholastik in ihre nachtridentinische Entwicklung. Wien., 1861. 10—11.

önállóságának a rovására. Ennek külső jele: ebből az iskolából a XVI. században igazán jelentős filozófiai művek nem igen kerültek ki. (Soto Domonkos O. P. néhány logikai és fizika kommentárja és Bannez egy-két műve.) Ezen a ponton a filozófia relatív önállóságának hangsúlyozásával éppen a coimbrai jezsuita iskolának van igen nagy érdeme. Azonban jóllehet a jezsuiták igyekeztek elválasztani a filozófiát és teológiát, a kettő szempontjait, mégis a filozófia náluk is igen erősen teologikus színezetet kapott. A tanári katedrákon rendszeren átmeneti volt a filozófia tanítás, út a magasabb értékű teológiai professzorsághoz. Csak annyit és oly anyagot tartottak érdemesnek leadni, mely valamely közvetett vagy közvetlen teológiai fontossággal bírt. (Pázmány: D. Prológus.) A jezsuita tanárok kezében a filozófia bizonyos értelemben eszközszerűvé válik: eszköz az eretnekek megtérítésére, Isten dicsőségének terjesztésére. Csak ennyi és nem több. A salamancai iskola teológizáló törekvései egészen más gyökérből fakadnak.

Így a középkorból szervesen kinövő, sokban a virágzó középkorba visszanező, és annak mintegy jogos szellemi örököséként fellépő skolasztika a XVI. században egy egészen sajátos harmoniamegbomlásnak a forratagába kerül. Látszólag nem sokat változnak a régi filozófia keretei, valójában azonban az új hatások nem hagyják érintetlenül. A hármas harmónia megbomlás: egyén és közösség a nominalizmusban, múlt és jelen, hagyomány és haladás megbomlása a renaissanceban, a természeti és természetfeletti harmóniájáé a protestantizmusban valami egészen sajátos, lebegően bizonytalan színezetet ad a XVI. század szellemének. Ennek a harmoniatlan, ritmustalan bizonytalanságnak csak kifejezője a külső politikai harcokban is megnyilvánuló bizonytalanság egyrészt, másrészt a tudományos életben feltűnő inkább *akarati* vonású harcok és küzdelmek. Ezek a sajátos, minden ízében különös színezetű akaratiságot, harcoss vibrálást mutató vonások fellelhetők a XVI. századi skolasztika arculatán is. Igaz ez a skolasztika a harmoniatlanságot igyekszik éppen azzal feloldani, hogy erőteljesen visszanyúl a nagy szintézis korába: a virágzó középkorba, és ennek a hagyományain épít tovább. Azonban a belső bizonytalanságot, filozófiai harmoniatlanságot nem tudta *belülről* megszüntetni, nem tudott olyan szintézist adni, mely feloldotta volna gyökerében ezt a harmo-

nia megbomlást. Csak *külsőleg* boltozta be és oldotta meg a XVI. század új arcú szellemétől felvetett filozófiai jellegű problémákat. Azt is lehetne mondani: mintegy *hatalmi szóval lezárta* a tudomány terén is a mindjobban szétesni készülő tudományos világképet. És éppen ez a tény különbözteti meg a középkor pl. egy Szent Tamásnak szintézisétől a XVI. és XVII. század skolasztikájának — nevezhetjük barokk skolasztikának — a szintézisét. Szent Tamásnál az új és régi elemek, széteséssel fenyegető világkép belső, gyökérszerű összefogása, minden újnak harmonikus beépítése — az örök igazságokba, itt viszont a rettenetesen kínzó harmoniatlanságnak inkább külső megoldása, az új szellemiségnek és az örök igazságoknak inkább külső, sokszor hatalmi erővel végbevitt egybeolvasztása.

Pázmány filozófiai műveiben felismerhetők egész határozottsággal ezek a vonások — az úgynevezett barokk skolasztika vonásai. A Pázmánytól s általában és főleg a jezsuita tudósoktól képviselt skolasztikában tűnnek fel legjobban ezek a vonások már a kissé figyelmes szemlélő előtt is.

Ezzel kapcsolatban egy másik probléma megoldásában is többé-kevébbé új, eddig figyelembe nem vett úton indulhatunk el, Pázmány sokat hangoztatott barokksága problémájának megoldásában. Ha egyszer igaz, hogy minden szellemiségnek legmélyebb vonásai, gyökerei és értelme éppen filozófiájában vagy legalább ebben legtisztábban tűnik fel, akkor kétségtelen, hogy Pázmánynál is erről az oldalról kell a kérdést elsősorban megfogni. Az tény, hogy a XVI. és XVII. század skolasztikájának filozófiája, tudományos gondolkodása nem volt egyszerűen csak külső forma, mellékes valami: sokkal több volt ennél. Belső alakító, irányító és legalább is a katolikus kultúrkört átfogó és hajtó erő. Ebből az is következik, hogy legalább is a katolikus szellemiségű barokknak nevezett kor arculatán ugyanazok a vonások kell érvényesüljenek, mint a barokk filozófiában és teológiában, a XVI. és XVII. század skolasztikájában. És valóban. Ha valamiben nevezhető egységes szellemiségűnek a barokkal jelzett kor — tehát ha valamiben megadja a jogalapot arra, hogy egyáltalán legalább bizonyos vonásokban egységes szellemű korunk tekintsük és így beszélhessünk róla, akkor éppen azokban a vonásokban lehet beszélni ilyen barokk közösségi szellemről, mely vonások az akkori skolasztikus filozófiát (és teológiát) is

jellemzik. Itt csak röviden érintem; a barokk kornak a gyökerekbe visszanyúló alapvető jellegű vonásai: a kétségtelenül fennálló virágzó középkorhoz való visszanyúlás, szintézis igény. De ugyanakkor meglátása az új problémáknak, melyeket a nominalizmus, renaissance, protestantizmus vetett fel. Az ezekkel való harc és bizonyos fokú egyezkedés, ettől azonban valami forrongó mozgékony, bizonytalanság és ebből a sok irányból, hatásból jövő bizonytalanságból, mely már-már széteséssel fenyegette a keresztény közösséget, kissé talán erőltetett tempóban, de mindenképpen *hatalmi szóval*, tehát akarati úton való *egység teremtés törekvése* a középkori alapokon. Ez a sajátos jellegű akarati vonás, mely a hatalom erejében nyilvánult meg és mindig az örök értékű szintézisnek látott formák érdekében működött és igyekezett egységbe olvasztani a törekvéseket, szét-húzó hatásokat — jellemzi legfőképpen a barokknak jellegzett kort. És ez az ethos az, vagy legalább is ennek az ethosnak a csírája, ahogy majd még a vizsgálódások folyamán látni fogjuk, — mely jellemezte Pázmányt is. Ennyiben tehát tényleg barokk lelkiségű embernek nevezhető Pázmány, ha a fent jellegzett közösségi szellemet barokknak nevezzük.

Ennek a barokknak nevezhető szellemiségnek vonásai nagyjából így bontakoznak ki Pázmány filozófiai művein keresztül. Hogy azonban Pázmánynak filozófus voltát és filozófiatörténeti helyét a maga teljességében megismerhessük, kissé részletesebben kell szemügyre vennünk a XVI. századi skolasztikát a maga történeti alakulásában. Úgy ahogy azt Pázmány látta, és ahogy Pázmány szellemiségére irányító hatással volt. Ezzel a vizsgálattal új színben bontakozik ki Pázmány filozófiai műveinek és a XVI. századi filozófia szellemének egymáshoz való viszonya.

2. A XVI. századi skolasztika fejlődése Pázmány filozófiai műveinek tükrében.

Pázmány szemében a XVI. századi filozófia kétrétűséget mutat. A Tridentinum előtti és utáni (szorosan vett jezsuita skolasztika) rétegét. Az elsőt jellemzi a tomista iskola fellendülése, harca a renaissance bölcseséttel, skotizmussal, nominalizmussal. A másodikat a belső iskolai harcok elesendesülése és

a külső harcra való beállítottság, éppen a Tridentinum hatása alatt. Egyszínűbség és minden erőnek a protestantizmus ellen való koncentrálása. Ekkor alakul ki a „jezsuita“ iskola. A XVII. század skolasztikáját újra jellemző iskolaközi harcok ekkor még csak kezdő stádiumban vannak. Erre a korra, tehát a XVI. század végére — Pázmány korának skolasztikájára, filozófiájára a jezsuita típusú filozofálás nyomja rá a bélyegét. Pázmánynak különféle filozófiai műveiben azonban nem lehet egészen egységesen megtalálni ezeknek az eltérő szellemiségeknek, iskoláknak a nyomait. Amíg a Dialecticában még a tomista iskola jobban előtérben van, addig a Physica kommentárokból jobban előtérbe nyomulnak részint a renaissance természetfilozófusok és főleg a jezsuita iskola képviselői. Nagyjából azonban egységes szellem hatja át a belső, filozófiatörténeti látás szempontjából a különféle Pázmány-i filozófiaműveket. Ezt magyarázza nem utolsósorban az is, hogy aránylag rövid idő, alig két év termékei.

A XVI. századi skolasztika fellendülése Cajetanustól (f 1534) számítható. Nagy vonásúan és szélesebb alapokon építi tovább a tomista iskola hagyományait. Kibontakoztatja a Capreolusból (f 1444) kiinduló tomista fellendülést. Pázmány közvetlen kapcsolatban volt ezekkel a Caperolus-i hagyományokkal. Jól ismeri Capreolus nagy Sententia kommentárját és az ő szellemét sugárzó Soncinas-nak († 1494) főleg metafizikai tartalmú műveit. Különösen a D.-nak egyik leggyakrabban használt forrása Soncinasnak metafizika kommentárja, főleg az universale kérdésben.

Amíg azonban Capreolus és Soncinas inkább a nominalisták ellen harcolnak, addig Cajetanus-nak már másokkal, a humanista-renaissance filozófiával és az újraéledt skotizmussal kell megküzdenie. Cajetanusnak és általában a tomista iskolának a XVI. századi skotistákkal vívott küzdelme Pázmány szempontjából nem bír nagy jelentőséggel. A skotizmus XVI. századbeli képviselői közül egy sincs, aki gazdag szint vitt volna bele Pázmány filozófiájába. Műveiben inkább csak másodkézből szerepelnek a skotizmus e korbéli tudósai. És akik szerepelnek, azok sem túlságosan jelentősek. (Trombetta Antal † 1518. Lychetus Ferenc † 1520.) Részben ennek is az eredménye, hogy Pázmány nagy általánosságban a skotista tanokkal szemben elutasítólag viselkedik.

Annál fontosabb Pázmány szemében a renaissance-filozófia. és ennek a renaissance-filozófiának a tomizmussal való kapcsolatai. Az itáliai renaissance a XVI. század elejére már sok irányban és ágban bontakozik ki. Részben platonista, részben aristotelista színezetet vesz fel. A skolasztika szempontjából jelentős tény, hogy a platonizmust a peripatetikusok lassankint visszaszorítják. Az egyik fő platonista Marsilius Ficinus méltán panaszkodik, hogy lassankint az egész világot a peripatetikusok foglalják el. (Totus fere terrarum orbis Peripateticis occupatus est.) Ezért érthető, hogy a régibb, kezdődő renaissance idejében a skolasztika némileg a platonizmus ellen volt hangolva (bár nem hiányoztak éppen tomista részről az egyeztető törekvések sem). Cajetanus azonban már nem annyira a platonizmussal, mint inkább az újraerősödő averroista irányú peripatetikus iskolákkal küzd. Főleg Niphus Ágostonnal (f 1546, páduai iskola). A peripatetikus iskolák közül ez az averroista irány a jelentősebb Pázmány filozófiai műveinek szempontjából, míg a másik, az alexandrinus irány kevésbé fontos ebből a szempontból. Pázmánynak Niphuson kívül különösen Zabarella Jakabbal (t 1589)¹ volt szoros kapcsolata. Filozófiatörténetileg érdekes tény, hogy Pázmány egyáltalán nem ellenséges hangulatú az averroisákkal, általában Averroessel szemben. Sőt egyenesen szívesen idézi és követi őket. Jóllehet éppen a jezsuita rendi előírások óvják a tanárokat Averroes követésétől.² Zabarella logikai és természettudományi (inkább természetbölcseleti) könyvei igen nagy népszerűségnek örvendtek. Pázmány főleg rajta keresztül kapcsolódott be egészen intenzíven a renaissance természetnézésébe. Zabarella különféle tárgyról szóló, meglehetősen szabadon előrehaladó természetbölcseleti könyveit nagy szeretettel követi, logikai műveit nem kevésbé figyelemmel használja fel, különösen egyes részletkérdések tárgyalásánál (pl. A logika természete; A negyedik szillogizmus-figura; A bizonyítás fajai stb.). Jellemzi ezeket a műveket a világos előadás és bizonyos tömörség. Zabarella jóllehet sokban averroista volt, mégis igyekezett az Egyházzal békében maradni, óvakodott minden túlzó tételtől. Természetfilozófiai műveit X. Sixtus pápának ajánlja.

¹ Zabarella művei alapján. Ed. Basileae. 1644.

² Pachtler S. J.: Ratio Studiorum II. Berlin, 1894. 132.

Ez a tény is érthetővé teszi Pázmány szimpátiáját vele szemben. De Pázmány előtt az itáliai renaissance nemcsak Zabarella és Niphus személyén és könyvein keresztül élt. Ezen kívül alaposan ismerte és főleg a fizikai könyvekhez írt kommentárjaiban fel is használta a renaissance legkiválóbb természettudósainak, orvosainak, csillagászainak könyveit. Így különösen sokat idézi Cardanus Jeromos orvost († 1576), Fracastorius Jeromost (f 1553) orvost és természetbúvárt, és a két Piccolomini: Alexander († 1578) és Franciscus († 1604) csillagászati műveit. Ezenkívül természetesen ott él és dobog Pázmány filozófiai műveiben a renaissance, főleg az olasz renaissance minden kiválóbb személyisége. Pázmány természettudományi világképe lényegében a renaissance-nak természettudományi világképe. Semmiesetre sem egyszerűen a középkoré!

A renaissance filozófiával párhuzamosan, állandó küzdelemben és sokszor megértésben fejlődik az itáliai *tomista iskola*. Ennek az iskolának — ahogy már utaltunk rá — Cajetanus a vezéralakja. Kiváló Summa kommentárjában a metafizikai kérdések is bőven szóhoz jutnak, részletes és nagy mélységű kifejtésben, így érthető, ha a merő filozófiai kérdések tárgyalásánál is utalnak a későbbi írók — így Pázmány is főleg D.-jában Cajetanus kommentárjaira. Pázmány filozófiai világképe, különösen a logika és metafizika szempontjából főleg jelentős Cajetanusnak *De ente et essentia* tamási műhöz írt kommentárja, a *De nominum analogia* c. műve.¹ Ebben az aránylag kis terjedelmű műben klasszikus tömörséggel foglalja össze az analógiára vonatkozó skolasztikus tanítást. Különös jelentősége, hogy az analógiát nem egyszerűen logikai szempontok szerint tárgyalja, hanem ontológiai alapokra is rámutat.² Pázmány analógia tanának elmélyült kialakításában igen nagy jelentősége volt ezeknek a műveknek.

Az itáliai tomista megújulás képviselői közül Pázmány filozófiai műveiben jelentős helyet foglalnak el Javellus és Ferraricensis. Ferrarai Silvesternek († 1528) *Summa c. Gentes* kommentárja ugyanazokat az értékeket mutatja, persze némileg más vonatkozásban, mint Cajetanus *Summa* kommentárja.

¹ Az idézett művek alapján. Edit. Zammit. Angelicum. 1934.

² Cajetanus idézett kiadása. Intr. VII. skk.

tárja.¹ Olvasottságára jellemző, hogy Pázmány működése előtt már 4 kiadásban jelent meg.²

Javellus Chrysostomus († 1536) bolognai tanár, Platón és Aristoteles egyeztetője különösen Aristoteles kommentárjaival tűnik ki. Pázmány számára metafizika kommentárja és logika kompendiuma jelentős. Metafizika kommentárjában sokban Haer-veus Natalis híve. Őt követve tagadja a praedicamentalis relati-ónak az alaptól való reális különbözőségét.³ Pázmány is nem utolsó sorban az ő hatására vallja ezt az álláspontot. Javellus Averroest is igen sokra tartja. Tévedéseinek, amennyiben van-nak, szerinte csupán az az oka, hogy nem ismerte a keresztény igazságot.⁴ Pázmány Averroes méltánylásának is egyik forrása (Zabarella mellett) igen nagy valószínűség szerint éppen Javellus.

A XVI. századbeli itáliai tomista iskola mintegy előkészít-ette a szélesebb körökre terjedő skolasztikus fellendülést. Élénk kapcsolatban állva a renaissance filozófiával harcolt és küzdött vele. De ugyanakkor kereste az együttműködés útjait. Legkivá-lóbb képviselőiben valóban nyílt és a korabeli szellemi törekvése-ket megértő lelkületet mutat. Ez a tomista jellegű iskola a rena-issance kori filozófiai alakításában (Campanella!) és a Tridenti-num utáni skolasztika alakításában részben közvetlenül, részben közvetve egyaránt jelentős szerepet vitt. De legnagyobb jelentő-sége az itáliai tomizmusnak és külön is Cajetanusnak a Summa Theologica új és növekvő értékelésének előmozdításában van. Cajetanus iktatja be maradandóan a tudományos képzés kere-tébe (és ez filozófiai szempontból is fontos) a Summát. Így, ami-kor Vitoria bevezeti a Summát a salamancai egyetemen, csak Cajetanus reformját kodifikálja.⁵ Tanbeli szempontból elsősor-ban ennek az iskolának és főleg Cajetusnak az érdeme a tomizmus tanainak megtisztítása az oda nem illő nominalista és ágostonos elemektől. Így irányt szabott a tomizmus további fej-

¹ Ibrányi Ferenc: A Summa Theologica a tomizmus történetében. 1935. Bölc. Közit 63.

² Michelitsch, A.: Illustrierte Geschichte der Philosophie. Graz. 1933. I. 396.

³ Balthasar, N.: Javellus comme exegete de s. Thomas dans la question de la relation finie. Geysler Festschrift. 1930. I. 151. skk.

⁴ Werner: I. m. 150., 153.

⁵ Ibrányi: I. m. 61. skk.

lődésének. Ezt a szellemet a salamancai iskola állandósítja és teszi teljesen átütő erejűvé. Ugyancsak főleg ennek az iskolának köszönhető, hogy egész határozottsággal alakul ki az a tomista iskola, mely később a XVII. században oly kemény harcokat vív a jezsuita skolasztikával. Már itt felveszi a tomizmus azokat a vonásokat, tanításokat, melyek, mint külön iskolát igen élesen jellemzik. Ez az iskola úgy él a kortársak tudatában, mint *tomista iskola*. Pázmány egész kifejezetten így beszél róluk: mint tomistákról és *csak* ezeket nevezi tomistának, magát sohasem. Sőt, alaptanaiban — ahogy látni fogjuk, igen jelentősen eltér tőlük. Ezt igen nagy jelentőségű, éppen filozófiatörténeti szempontból kiemelni. Tudniillik, éppen egyes skolasztikatörténet íróknál meg van az a törekvés, hogy mai fogalmakat és vitákat vigyenek a múltba, hangoztatván azt, hogy a jezsuita iskola is tomista iskola volt, csak az enyhébb irányhoz tartozott. Tartalmilag esetleg lehet helyes ez a megállapítás, de filozófiatörténetileg teljesen helytelen: t. i. tomista iskolán Pázmány és általában Pázmány korában egyedül ezt a szűkebb értelemben vett tomista iskolát értették.

Cajetanus működésében és a salamancai iskolának erős hatásában kell keresnünk annak a filozófiatörténeti szempontból igen jelentős ténynek a gyökereit is, hogy Szent Tamásnak nemcsak a teológia-, hanem a filozófia-oktatásban is hangsúlyozottan előkelő szerep jutott a XVI. századi skolasztikában. Itt is elsősorban a Summa Theologicának. Ezt mutatják Pázmány filozófiai művei, főleg a Dialecticája. Teljesen filozófiai kérdések tárgyalásánál is 138-szor hivatkozik a Summára. Érdekes azonban megjegyezni, hogy a Summára, általában Szent Tamás műveire való hivatkozás a *Physica* kommentárokbán aránytalanul kevesebb van.

A XVI. századi skolasztikának igazi felvirágzása és megújulása ebből az említett salamancai iskolából bontakozik ki. Pázmány filozófiai műveiben erre a tényre utal az, hogy elsősorban ennek a képviselőit idézi. A salamancai egyetem tanárai egészen új lendületet adnak a skolasztika fejlődésének. Azonban ez az iskola elsősorban a teológia terén tűnik ki, a filozófia művelésében, ahogy más összefüggésben már utaltam rá meglehetősen hátrább maradt. Illetőleg a Summa magyarázat keretében intézik el legtöbbször a filozófiai kérdéseket is. A salamancai

iskolának az is külön jellegzetessége, hogy szinképében egészen finom módon, néha csak alig észrevehetően szövődnek össze a felújult és megtisztított tomizmus gondolatai a nominalizmus, renaissance és részben a protestantizmus mindkét irányú hatásával.

Pázmányt filozófia műveiben a salamancai teológusok és filozófusok közül csak négy érdekelte: Soto Domonkos, Melchior Canus, Bannez Domonkos és Medina Bertalan. Ezek közül Melchior Canus († 1560) inkább teológiai szempontból jelentős. Sokkal fontosabb Pázmány számára Soto Domonkos († 1560). 16 éven keresztül volt tanártársa Vitorianak Salamancában. Filozófiai iratait nyíltság jellemzi az újabb tanokkal szemben is. Physicájában nem egy helyen párisi mesterének terminista tanait követi. A salamancai iskola szelleméhez híven nem vet túlságosan nagy súlyt filozófiai kurzus kidolgozására. Csak a logika és a fizika részletesebb kifejtésére vállalkozik. Főleg Pázmány Dialecticája számára fontosabb tanai: nyugodtsággal és világosan képviseli a realista tanítást, de mindig azzal a tudattal, hogy éppen a legnehezebb kérdésekben, így az universale problémában is, mivel az érzékektől távol eső tárgyról van szó, igen nehéz a tisztánlátás. Szerinte ebben a pontban van ugyan lényeges különbség a nominalisták és a realisták között, de viszont a realis-ok keretén belül teljesen felesleges Scotust és Tamást egymással szembeállítani.¹ De a nominalisták és realisták között sincs olyan ellentét, mint sokan hiszik. A kiegyenlítés kettőjük között abban a felfogásban történhetik, hogy az universale a dolgokban van ugyan, de az universalitas — az egyetemesség, mint olyan, csak az értelemben. Soto elfogadja Scotus tanítását, hogy a tudomány nem egyszerű minőség (*qualitas simplex*), hanem bizonyos értelemben halmazszerű egység. Mindkét tanban nagy mértékben befolyásolta Pázmány Dialecticáját. Általában jellemzi Soto-t a különféle tanok megítélésében bizonyos engedékenység. Ez érthető, hiszen maga is nominalistából lett realistává. (*Inter nominales nati sumus, interque reales enutriti.*)² Pázmány Dialecticájában és általában a XVI. század második felének skolasztikájában észlelhető iskolák közti határok elmosásá-

¹ Prol. in *Diai. qu.* 1.

² Prológus ad *Porphyrium; qu.* 1.

ban (főleg a nominalisták enyhébb megítélése szempontjából!) Soto-nak jelentős szerepe van.¹ Különösen jelentős a jezsuita rend filozófiájának a kialakításában. Könyvét gyakran ajánlják a jezsuita rend tanulmányi intézkedései.²

A másik két, Pázmány filozófiai műveiben sokat idézett salamancai tudós, Bannez Domonkos († 1604) és Medina Bertalan († 1581) inkább teológiai szempontból jelentős. Náluk már erősen kibontakozik, különösen Banneznél, a molinistákkal folytatott polémia. Ennek a polémiának a hullámain megérezzük már Pázmány filozófiai műveiben is, különösen a *Physica*-ban. Különben is, főleg Bannez, itt jut nagyobb szerephez, a *Dialectica*-ban kevésbé.

A kiváló tehetségű tudósok és a tanítványok nagy száma okozta azt, hogy Salamanca lett a skolasztikus fellendülésnek a középpontja. A többi egyetemek teológiai oktatásának a reformja is innen indul ki. Salamanca befolyása így elterjed az alcalai, coimbrai, sevillai, valladolidi, evorai, stb. egyetemekre. Toletus révén, aki Soto tanítványa, eljut a jezsuiták római kollégiumába, a *Collegium Romanum*-ba és ugyancsak Toletus révén érezhető hatása a jezsuita tanulmányi rend kialakításában. Lessius (Vitoria tanítványa) Louvain-be, Valenciái Gergely (Mancius de Corpore Christi tanítványa) Középeurópába, Arriaga Prágába viszi be Salamanca gondolatvilágát, Didacus Alvarez és Thomas de Lemos pedig a domonkosok római tanulmányi házába.³ Így a salamancai iskola megújítólag hatott egész Európa szellemi, tudományos életére.

Azonban a salamancai iskola nem csak egyszerűen felébresztője volt a régi, középkori tomista gondolatoknak, hanem továbbfejlesztője is. Oly értelemben is tovább fejlesztette Szent Tamás hagyatékát, hogy még a mesterrel, Tamással szemben is tudta a tárgyilagos kritika hangját használni. Véleményünk szerint nem utolsó sorban a salamancai iskola Tamással szemben való hűséges, de azért szabad lelkű magatartásában gyökerezik (természetesen sok más tényező hozzájárulása mellett: pl. rendi

¹ Werner: I. m. 12.

² Monumenta Paedagogica. Matriti. 1901. 93—94.

³ Michelitsch, A.: Illustrierte Geschichte der Philosophie, Graz, 1933. I. 417.

harcok) a salamancai iskola szelleméből sokban táplálkozó jezsuita tudományosság, konkrétan Pázmány Péter filozófiai műveinek Szent Tamással szemben való állásfoglalása.¹

A salamancai iskola azonban minden értéke mellett is abban a veszélyben forgott, hogy a teológia elnyomja a filozófiát. Háttérbe szorult a filozófiának önálló és helyes értelemben vett öncélú művelése.² A coimbrai jezsuitáknak történeti hivatásuk volt éppen a filozófia teológiába való abszorpcióját ellensúlyozni.³ A Jézus Társaság tagjai a coimbrai egyetem filozófiai tanszékét 1541-ben kapták meg. Itt tanít 1555-től kezdve Fonseca, akinek Pázmány filozófiai irataira talán legnagyobb jelentősége van. Fonseca körül lassan iskola képződik. Az egyetem jezsuita tanárai közös munkával végigmagyarázzák Aristoteles műveit. Így jön létre a híres és a jezsuita skolasztika szempontjából, de ezen túl bizonyos értelemben az újkori filozófiára is oly nagy jelentőségű⁴ *Cursus Conimbricenses*. Mivel pedig a jezsuiták más spanyol és portugál egyetemeken alig kaptak kezdetben katedrát,⁵ itt mintegy összpontosult a jezsuita rend tudományos tevékenysége. Gyorsan kialakulnak így a coimbrai iskolának sajátos vonásai, melyek élesen, mindig jobban és jobban megkülönböztetik a tomista iskolától. Pázmány műveinek a tomizmussal szemben való állásfoglalása (különösen *Physica* kommentárjában) ugyanazokat a vonásokat mutatja, mint a coimbrai jezsuita iskoláé. A coimbrai jezsuiták közül Pázmány Péter művei szempontjából legjelentősebb Fonseca Péter († 1599). Logikája és különösen metafizika kommentárja Pázmány egyik fő, talán legfőbb forrása. Az előbbi summula jellegű, a jezsuita iskolák kötelező segédkönyve. Elterjedtségére jellemző, hogy rövid idő alatt (1564—1599-ig) 20 kiadást ért meg.⁶ Pázmány is ezt a művet használta a summula oktatásban. Fonseca metafizika kommentárja

¹ Hentrich, W.: Gregor v. Valencia und die Erneuerung der Scholastik im 16. Jahrhundert. Geysers Festschrift. I. 303. „Im Geiste eines Mancio de Corp. Christi (O. P.) der mit feinem Lächeln vor seinen Hörern eine Sentenz *des* Aquinaten ablehnt.“

² Werner: I. m. 10.

³ Werner: I. m. 11.

⁴ Zeitschrift für deutsche Kulturphilosophie. 1936. I. H.

⁵ Werner: Franz Suarez. Regensburg. 1865. 10. 1.

⁶ Michelitsch: I. m. 419.

tarjainak¹ első része (1—4 és az 5 aristotelei könyv kommentárja) jelent meg csak Pázmány filozófia műveinek megírása előtt (1577, 1589). Pázmány csak ezeket ismeri és használja. Fonseca kommentárját jellemzi: közvetlenül a görög szöveget magyarázza, per modum quaestionis, tehát inkább tartalmi, szabadabb szerkezetű eljárással. Igyekszik nemcsak a filozófiai, hanem filológiai szempontoknak is eleget tenni. Művének különös értéke, hogy a teljes, akkor ismert Aristoteles irodalmat szóaltaija meg józan és független kritikával. Módszerével a jezsuita iskolában mesterré lesz.

A Cursus Conimbircenses (8 rész, 5 kötet, 1592—1606). Pázmánynak szintén sokat használt (különösen a fizikai könyvek kommentálásában) és kedvelt forrása. A Cusus Conimbircenses Dialectica kommentárját Pázmány még nem használhatta, mivel ez csak 1606-ban jelent meg. Filozófiai műveiben a Physica kommentárok szerepelnek. A Cursus Conimbircenses szintén igen széles folyamú kommentár. Állásfoglalásában általában akárcsak a mester, Fonseca, eklektikus jellegű. Így a jezsuita skolasztika egyik alapvonása tűnik fel benne. Elsősorban ezeknek a kommentároknak a hatalmas forrásanyaga tette lehetővé Pázmány és a későbbiek számára a biztos és gyors tájékozódást az egyes kérdésekre vonatkozó irodalom, vélemények rengetegében.

Fonsecának és a Cursus Conimbircenses-nek állandó és biztos hatását a jezsuita iskolákra a vezérkönyvként való előírások csak mélyítették.²

Fonsecának tanítványa a Pázmánytól főleg a fizikai művekhez írt kommentárokból gyakran idézett Molina Lajos († 1600) a scientia média tannak Fonseca nyomán nagy hatású hirdetője. (Concordia, 1586.) Pázmány főleg Summa kommentárjának egyes részeit használta fel.

Pázmány filozófiai művei és általában a XVI. század végének kialakult jezsuita iskolája nemcsak a coimbrai iskola révén volt kapcsolatban a spanyol skolasztikával. Más oldalról is kapott innen legalább is közvetett befolyásolást. Toletus és a Collegium Romanum révén. Toletus Ferenc († 1596) Soto Domon-

¹ Az 1599-iki frankfurti kiadás alapján.

² Pachtler. I. m. Ratio Studiorum 1586, 1599. Regulae prof. phil. 9. §. 1.

kosnak volt a tanítványa. Általa a jezsuiták központi intézménye a Collegium Romanum szorosán kapcsolódik a salamancai irányhoz. Az 1550-ben alapított és kezdetben párisi mintát követő Collegium Romanum először Ledesma Jakob révén érintkezik a spanyol skolasztikával. De tulajdonképeni döntő hatást ezen a téren Toletus okozta. 23 éves korában már Salamancában tanít, 1558-ban belép a Jézus Társaságába, rövidesen a római kollégium filozófia, majd teológia tanára lesz. Aránylag nem sok, de igen értékes művet írt. Az aktív élet elszólítja a szigorúan tudományos működés mellől. Részt vesz kora vallási harcaiban, kardinális lesz (akárcsak Pázmány). De így is részben tankönyvnek használt írásaival, részben személyes befolyásával igen nagy hatással volt a jezsuita tanulmányi rend és szellem kialakításában. Pázmány művei — főleg a *Dialectica* szempontjából két műve nagy fontosságú: egy summula jellegű *introductio* a *dialecticához* és főleg egy rendszeres logika kommentár.¹ Mindkét mű rövid idő alatt igen nagy elterjedést ért el. Különösen sokat használták rendszeres *Dialectica* kommentárját, mely alig 25 év alatt 15 kiadásban jelent meg (1572—1599-ig).² Az a tény tehát, hogy Pázmány igen gyakran hivatkozik rá, megint csak azt bizonyítja, hogy mennyire benne élt Pázmány kora értékelő tudatában. Toletus mellett a spanyol skolasztikának másik közvetítője a Collegium Romanumon Pereyra Benedek († 1610) volt, akinek természetfilozófiáját Pázmány előszeretettel használja.

Így a jezsuita rend éppen legtehetségesebb filozófusai és teológusai révén a hivatalos teológiai oktatással is bekapcsolódik a megújhodott skolasztika szellemébe. Sőt nemcsak bekapcsolódik, hanem a spanyol egyetemekről kiáradó szellemnek továbbterjesztői is, elsősorban a Jézus Társaság tagjai lesznek. Középeurópában befolyásuk alá kerülő egyetemeket is bevonják ebbe a skolasztikus renaissanceba. Ez annál is könnyebben történhetik, mivel a középeurópai jezsuita tanárok jelentős része a már megerősödött spanyol és portugál rendtartományokból kerül ki. Másrészt a Jézus Társaság erős központosítással megszervezett szerzet lévén, tanulmányi rendjében is bizonyos egység érvényesült. Minta: a spanyol skolasztika szellemétől átha-

¹ Paris. 1586. kiadás alapján.

² Michelitsch: I. m.

tott Collegium Romanum. Állandóan érintkeztek így a központ szellemi *életével* a legtávolabbra eső jezsuita egyetemek, főiskolák is. A tanulmányi rendelkezések végrehajtásáról pedig gondoskodtak a gyakran ismétlődő vizitációk.

Azok közül a tudós személyiségek közül, akik hozzájárultak középeurópa skolasztikus reformjához, Pázmány szempontjából legnagyobb jelentőségű a spanyol Valenciái Gergely († 1603). 22 évig tanár Ingolstadtban. Kiváló Summa kommentárját jellemzi a jezsuita iskolára különben is jellemző szabadabb állásfoglalás Tamással szemben. A középeurópai egyetemeken elsősorban az ő révén terjedt el a spanyol skolasztika szelleme.

Jóllehet azonban a jezsuita skolasztikában mind erősebben érvényesül a spanyol újabb skolasztika szelleme, ez nem jelenti azt, hogy csak ez érvényesült benne. Amint említettük a Collegium Romanumot eredetileg párisi mintára szervezték, a jezsuita rend tagjai Európa minden egyetemén megfordultak, magukba veszik a különféle hatásokat és irányokat. Így egészen kétségtelenül felismerhető éppen a Dialecticán és Physicán, általában a jezsuita skolasztika szellemén nemcsak a párisi doktorok, hanem a löweni iskola, a kölni albertisták, stb. hatása is. Éppen a középeurópai tanárok között voltak nagy számmal a spanyolok mellett Angliából és Írországból származó Douai-ban végzett rendtagok, akik részben a löweni, részben a párisi iskolák szellemét szívták magukba és terjesztették. Ebből a tényből is érthető, ha a jezsuita iskolában és éppen a középeurópai jezsuitáknál megvolt bizonyos hajlandóság az eklekticizmusra.

3. A jezsuita, kezdő barokk skolasztika jellemző vonásai.

A jezsuita iskola a már ismertetett különféle szellemű mozgalmakkal (renaissance, nominalizmus, protestantizmus) és a skolasztikus iskolákkal való érintkezésben sajátos rendi szellemének hatása alatt Pázmány filozófiai műveiben, ahogy általában a XVI. század végének jezsuita szerzőinél már többé-kevésbé teljesen kibontakozik. Mint önállóan megjellegezhető, egységes szellemisség lép elénk. Határozottan felismerhető alkati vonásokkal, olyan vonásokkal, melyek minden más szellemű iskolától megkülönböztetik. Mint ahogy utaltam rá — ez az iskola, a típusos jezsuita skolasztika bizonyos értelemben nevezhető barokk,

helyesebben a XVI. század végén *kezdő barokk skolasztikának*, mivel a barokknak nevezett szellem hordozásában és kialakításában jelentős része van. Pázmány művei ennek a kezdő barokknak nevezhető skolasztikának a megtestesítői, kifejezői. Pázmány Péternek filozófiatörténeti kapcsolatai is így legtisztábban akkor állnak előttünk, ha felkutatjuk összefüggően: mennyiben élnek Pázmány filozófiai műveiben ennek a kezdő barokknak jellegezhető skolasztikának az alkati vonásai? Vájjon mindenestől tagja-e Pázmány műve ennek a szellemiségnek?

Pázmány művében és a kortársak műveiben nyilvánul jezsuita iskolát jellemzi az és megkülönbözteti minden más iskolától, hogy bizonyos értelemben *nem* iskola. Illetőleg se nem tomista, se nem skotista, hanem semleges, neutrális.¹ Pázmány filozófiai műveiben már ennek a kialakult: iskolátlanságában iskolás (paradoxon!) jezsuita skolasztikának a szelleme érvényesül. Általában pedig a Tridentinum utáni skolasztikát az előző kor inkább tomista jellegű skolasztikájával szemben, mint uralgó vonás éppen ez az iskolátlan semlegesség jellemzi. Ez a bizonyos értelemben iskolán kívüli és mégis iskolás szellemű semlegesség teljes tudatossággal él a jezsuita filozófusokban, konkrétan Pázmányban. Az iskolák a XVI. századi jezsuita szemében nem bírnak valami nagy jelentőséggel.

Ennek a bizonyos értelemben közömbös, semlegesnek nevezhető állásfoglalásnak a jezsuita lelkiségben vannak mélyebb gyökerei. A jezsuita lelkiség számára minden filozófiának és teológiának egy a célja: Isten dicsőségének a szolgálata. Ha valamely gondolat tudja Isten dicsőségét hasznosan, erővel és célszerűen szolgálni, akkor felhasználható, tanítható. Éppen ezért valamely tant csak annyiban és oly mértékben ellenez, amennyiben a hitre nézve veszedelmes. Különben bizonyos, a tudományos működés számára előnyös szabadságot enged tagjainak. Ez a szabadság azonban nem lehet rend és fegyelem nélkülivé, mivel Szent Ignác szerint a tanítás egysége a rend szellemének egyöntetősége miatt igen fontos. És különösen ebben az időben, a XVI. század végén éppen Mercurián generálissága alatt még a lelkiélet terén is kemény célszerűséggel igyekeztek egyöntetűvé

¹ Inauen: Die Stellung des G. J. zur Lehre des Arist. Zeitschrift für kat. Theol. 1926. 201—237. lap.

tenni a rendi szellemet, a régebbi, némileg szabadabb szellemmel szemben.¹

Ennek a tanítási egységnek alapja: a rend vezetőinek elgondolása szerint csak így tudja betölteni hivatását, csak így tud sikerrel az Egyház egységének szolgálatába állni. Meg voltak győződve arról, hogy a protestantizmus elleni küzdelmet csak úgy lehet tudományos téren reménnyel felvenni, ha egységes frontban képviselnek valamely lényegében egy tanítást. Ennek a törekvésnek különben éppen a Tridentinum kedvezett, amikor a teológia terén a Summa Theologicát állította a teológiai oktatás vezérfonalául (1561). A Jézus Társasága, mint a trienti zsinat legmunkásabb végrehajtója különösen a középeurópai országokban természetesen bizonyos egységes célkitűzésekkel indult munkába.

Ezért kellett gondoskodni arról, hogy minden jezsuita tanulmányi házban nagyjából ugyanazokat a tanításokat adják elő. Ennek a törekvésnek technikai kifejezői azok az utasítások, melyek már a Ratio Studiorum-ok kiadása előtt megjelentek és irányították a filozófiai és teológiai oktatást. Kimutathatóan és konkrétan Pázmány filozófiai műveit (Ratio Stud. 1586., 1599.)²

A jezsuita skolasztikát és Pázmány műveit is jellemző semleges jelleg legjobban kitetszik a jezsuita skolasztikának Aristotelessel és Szent Tamással szemben való állásfoglalásában. Mily szemmel nézte a jezsuita skolasztika Aristotelest és Tamást? Azonban most csak a közösségi szellemnek Pázmány filozófiai műveiben leolvasható vonásai érdekelnek. Pázmánynak a közösségi szellem, a jezsuita skolasztika keretén belül való egyéni állásfoglalását a II. részben vizsgáljuk meg.

Aristoteles és Szent Tamás.

A jezsuita skolasztika Aristotelest választotta a filozófiában mesterének. A renaissance szelleme is megkövetelte az antik tudomány ideált, a skolasztika középkori szelleme is indított erre. Másrészt pedig az aristotelesi filozófia látszott legalkalmasabbnak az ancilla theologiae szerepre, azért elsősorban ezt hasz-

¹ Bremond: I. m. VIII. L'Angoisse de Bourdaloue. Passim.

² Pachtler: I. m.; Mon. Paed. I. m.

nálja a jezsuita skolasztika. Úgy látszott, hogy ezen a vonalon lehet legsikeresebben felvenni a küzdelmet a protestantizmus ellen is. Aristoteles a vitának közös alapot adott, hisz a protestánsok, amennyiben elfogadtak egyáltalán és felhasználták filozófust teológiai oktatásukban (Melanchton) ancilla theologiae-ként, szintén Aristotelesre támaszkodtak. Így bizonyos értelemben mindkét félnél nagy tekintélynek örvendett Aristoteles, meg volt tehát a jogalapja pl. Pázmánynak is arra, hogy már a filozófiában is nem egyszer támadja a protestánsok nézeteit éppen Aristoteles alapján. Ez a mindkét oldalon, de különösen a katolikus részről való nagy Aristoteles tisztelet a később élt pietista érzelmű igazabban „protestáns“ Betlen Miklóst, Apáczai Csere János tanítványát, ha túlzó, de némileg találó kifakadásra készítette, Szerfelett megütközik azon, hogy kivált pápista iskolákban Aristotelest majdnem a Szentírással egyenlő jelentőségűnek hirdetik.¹ Ha ez így nem is teljesen igaz, de tény az, hogy Aristoteles inkább volt mester a XVI. századi jezsuita skolasztikus filozófiában, mint Tamás a teológiában. Ennek jele, hogy a Constitutio 1552-ben előírja a filozófiában Aristoteles szerint való tanítást, de Szent Tamás követéséről ilyen formában nem beszél. A későbbi rendelkezések is állandóan hangoztatták ezt. (Doctrinam Aristotelis profiteri oportet.)² A Ratio Studiorum 1586-os és a végleges 1599-es fogalmazása is kifejezetten ezen az alapon áll. Pontosan előírja, hogy a filozófiai kurzus alatt Aristoteles fő műveinek magyarázatát el kell végezni, lehetőleg a szövegeket követve.³ Ha szükséges több fordítás szövegét is vessek egybe és így győződjenek meg Aristoteles tényleges szándékáról. Pázmány maga is gondosan több szöveget használ, legalább egyes kritikusabb helyeknél Mindig keresi az intentio Aristotelis-t.

Azonban jóllehet Aristoteles szövegével szemben a legnagyobb tiszteletet tanúsították, nem estek abba a hibába, hogy mindenben tévedhetetlennek mondják Aristotelest. Mivel nem volt számára adva a hit fénye és irányítása Aristoteles is tévedhetett. És tévedett is, igaz nem a tisztán filozófiai, hanem a hit

¹ Alszegehy: I. m. 233.

² Mon. Paed.: 461.

³ Pachtler: I. m. Reguláé prof. phil. 10., 11.

vezetését és irányítását kívánó kérdésekben. Fonseca három tévedést tulajdonít neki: a világ örökkévalóságának tanát, a gondviselés és halhatatlanság nem elég pontos kifejtését. Pázmány is a gondviselés tagadását tulajdonítja Aristotelesnek. Salmeron, akinek nagy része volt a jezsuita tanulmányi rend kialakításában, éppen ezért a helyes középutat ajánlja Aristotelesse szemben, az akkori peripatetikus renaissance filozófusok sokszor túlzó Aristoteles tiszeteletével ellentétben.

De mivel éppen Aristoteles nem mindenben világos, másrészt meg sokféleképpen magyarázzák, szükséges felhasználni a különféle kommentárokat is. Legelsősorban azonban a latin kommentárokat, különösen Szent Tamást és Nagy Albertet, vagy a modernebb, újabb kommentárokat: Soncinast, Cajetanust, Sotot, Toletust, Conimbricensest, Fonsecát. A latin kommentárokat a görögöknek mindig eléje kell helyezni, és mindeképpen óvakodni kell attól, hogy valamilyen módon nevetségessé vagy megvetette váljanak. Arra is vigyázzanak, hogy a latinokat és a görögöket egymással ne állítsák szembe, nehogy a latinok kárára legyen az összevetés.¹

Mivel pedig mindig a legfontosabb az igaz, azaz a katolikus hit tisztaságának megőrzése, azért óvakodni kell minden olyan szerzőtől, aki valamilyen módon árthatna a hittisztaságnak. Így különösen óvatosan használják Averroest (non laudare nimium Averroem ... sed qui magnis laudibus sünt efferendi sint catholici ut Albertus . . .²) Averroestől külön óv a Ratio Studiorum is. Pázmánynak azonban, ahogy utaltam rá, Averroessel szemben némileg más az álláspontja.

Különben azonban a jezsuita tudósoknak nincs nagy megkötöttsége. Megbízható szerzők véleményét figyelembe véve lehet vallani minden olyan tanítást, mely nem kerül ellentétbe a hittel. Csak néhány filozófiai tétel hirdetése esik kifejezetten tilalom alá.³ De ha teljesen részletes megkötöttség nincs is a szorosan vett csak filozófiai tanokra nézve, mégis óvakodni kell a tanároknak attól, hogy előljáró engedélye nélkül saját véleményüket

¹ Mon. Paed.: 491.

² Mon. Paed.: u. o.

³ Pachtler: I. ra. 140. skk.

tanítsák,¹ mivel ez veszélyeztetné a tan egységét. Ezért érthető, ha a jezsuita skolasztikusok és így Pázmány is, az általánosan elfogadott vélemények mellé állanak.

Ezekből a röviden ismertett és a tényleges gyakorlatot kifejező tényekből és vonásokból az tűnik ki, hogy a jezsuita szellem Aristoteles magyarázatában is igyekezett bizonyos szabadságot, semlegességet — mondhatnánk — indifferentizmust megőrizni: tekintetbe vette, mint ahogy láttuk Fonsecánál, vagy feltűnik Pázmánynál, az összes lehető véleményeket, de végső fokon mindig csak arra figyelt, hogy a rend szellemi egysége óva legyen (hatalmi szemponti) és végül is a hittel ne kerüljön senki ellentétbe. Éppen azért a nem hitet érintő kérdésekben elég szabadságot engedett. De a lehető szabadság ellenére mégis megkövetelte — egészen természetesen — Aristoteles szemben az alkalmazkodást, az intentio Aristotelis hű felkutatását. Pázmány filozófiai műveiben teljes erővel érvényesül ez a szempont. Aristotelest igyekszik mindig a maga véleménye mellé állítani, illetőleg a saját állásfoglalásait, mint Aristoteles intentioit feltüntetni. Közben erősen kritizálja az ellentétes véleményen lévő kommentárokat. A jezsuita skolasztika tehát *Aristoteleshez* lehetőleg hű akart maradni, hivatalos mesternek fogadta el, nemcsak elvileg, hanem gyakorlatilag is, de Aristoteles *magyarázatában* elég tág teret engedett a véleményeknek.

Szent Tamással szemben már némileg más volt a helyzet. Ugyan a teológiában vezére volt Tamás a jezsuita skolasztikának is, de csak tágabb értelemben, mint a filozófiában Aristoteles. Már a kezdődő időkben szerettek volna különösen a közép-európai egyetemeken egy Summánál rövidebb tankönyvet bevezetni. Véleményük szerint ez szükséges, mivel Tamás kora óta sok idő telt el. Azaz a jezsuita teológusok tisztában voltak azzal, hogy Tamást egyes kérdésekben tovább kell fejleszteni. A szabadabb irány képviselői különösen sokszor hangoztatták ezt. Igaz — hogy volt a jezsuita rend keretén belül egy szigorúbban tomista irány is. Ennek követői Szt. Tamás szigorú tomista értelmezésének voltak a hívei mindenben (főleg spanyolok). Azonban ezzel az iránnyal szemben győzedelmeskedett a Salmerontól képviselt enyhébb irányzat. Salmeron külön hang-

súlyozza, hogy nem lehet azt követelni, hogy a jezsuiták egyszerre tomistákká váljanak. Nevetséges lenne tőlük oly szigorú, vagy még szigorúbb Tamáshoz való ragaszkodást követelni, mint a domonkosoktól.¹ Állásfoglalásából kitűnik, hogy a jezsuiták a tonizmussal szemben határozottan függetlenek, semlegesnek nevezhető iskolát alakítanak ki. Pázmány filozófiai műveinek minden a tomizmussal szemben való állásfoglalása is ezt mutatja. Ez a szabadabb szellem fejeződik ki Aquaviva generális 1582-ben kiadott dekrétumában. Mindenben lehet követni Tamást, aki akarja, azonban ez nem kötelező. De aki eltér Tamástól, csak megfontolva teheti ezt, és akkor is minden esetben híven és pontosan kell az angyali doktor véleményét ismertetnie. Lényegesebb eltérés csak külön engedéllyel történhetik.² Ha azonban szabadabban is járhatnak el Tamással szemben a Jézus Társaság tagjai, azért mégis mindig dicsérni kell tanát, vagy legalább is nem szabad rossznak minősíteni azt. Ha tehát valaki eltér Tamástól, ennek is olyan formában kell történnie, nehogy elidegenedjenek a hallgatók Tamástól.³

Hasonlóképpen intézkedik a Ratio Studiorum mindkét megfogalmazása.⁴ Ezt a szabadabb, különösen a filozófiában érvényesülő Tamás-magyarázó szellemet észre lehet venni minden kiválóbb, nagyobb jelentőségű barokk kori jezsuita skolasztikuson, így Pázmány is jóllehet mindig a tisztelet hangján beszél az isteni Tamásról, mégis igen gyakran teljes nyíltsággal szembe kerül vele.

A jezsuita skolasztika és a skolasztikus iskolák.

Ha ez így áll Tamásról, akkor hasonló, vagy még fokozottabb szabadság volt a tomista iskolával szemben. Pázmány és általában a jezsuita skolasztika⁵ a ma és már akkor is sajátos tomista tanokat ténylegesen Szent Tamás tanának tartja és mégis eltér azoktól. Tehát teljesen távol áll tőlük az az újabb

¹ Inauen: I. m. 227.

² Mon. Paed.: 491.

³ Mon. Paed.: 228.

⁴ Pachtler: I. m.

⁵ Részletesen utal erre Michelitsch: I. m. 422., 425. skk.

időben történetlen szellemű, de elterjedt állítás, hogy a tomisták éppen a XVI. században nem tomisták, azaz nem Tamást követik, hanem valaki mást (pl. Bannezt). A tomista iskolával szemben így a jezsuita iskola önálló, magát bizonyos értelemben függetlennek érző módon áll. Ugyanezt kell állítanunk a többi iskolához való viszonyukról is.

A skotistákkal is egyszer ellentétben, máskor egy oldalon állanak. Pázmány szempontjából jelentősebb ennél a jezsuita skolasztikának a nominalizmussal szemben való viszonya. Ahogy már más összefüggésben utaltam rá a nominalizmussal szemben a XVI. század végén meglehetősen enyhén foglalnak állást. Pázmány maga elég sok tanításában követ nominalista szerzőket.

A jezsuita skolasztika a renaissance filozófiával szemben is bizonyos semleges álláspontot foglalt el. Annnyiban ellene volt, amennyiben a hittel ellenkezett ez a filozófia. De különben, főleg az aristotelikus jellegű renaissance filozófusokat szívesen használták a jezsuita skolasztikusok. Az inkább idealista, kevésbé empirikus platonista szellemű renaissance filozófiával azonban már jobban szemben állottak. Platón egyáltalán nem népszerű a jezsuita skolasztikusok között. Itt érdekes megjegyezni, hogy az inkább idealista tomista iskola már akkor is, akár az újabb időben, jobban szimpatizált, rezgett együtt Platónnal, mint az induktívabb irányú, empirikus hajlamú jezsuita skolasztika. Érdekes pl. megfigyelni, hogy Pázmány is alig idézi Platont, ha idézi is, az tűnik ki idézeteiből, hogy műveit nem igen ismeri, inkább csak másodkézből hivatkozik rájuk. Különösen szívesen felhasználták azonban a jezsuiták, ahogy már utaltam is rá, a renaissance természettudósainak műveit. Nagyjából és lényegében tehát a jezsuita skolasztika megőrizte semlegességét a renaissance filozófiával szemben is.

*A jezsuita skolasztika .semleges jellege
és a jezsuita lelkiség.*

Ebből a rövid rátekintésből is látszik, hogy a jezsuita iskola minden iskolátlansága ellenére a XVI. század végén már úgy lép elénk, olyan közös vonásokat mutat éppen semlegességében és erősen gyakorlati irányú beállításában, melyek mind jobban és jobban sajátosan megjellegzett iskolává teszik. Ennek az isko-

Iának a lényege, hogy mindenestől jezsuita, abban az értelemben is, hogy a jezsuita lelkiségből nőtt ki. Barokk skolasztika pedig annyiban (ha mindenképpen használni akarjuk ezt az elnevezést), hogy a harcoss, hatalmi, akarati mozzanatok domborodnak ki benne legerősebben, ezek a mondjuk kívül fekvő célszerűségi szempontok adják meg egységét.

Ennek megfelelően belső jellege szerint a jezsuita skolasztika, akárcsak a jezsuita lelkiség is, mindent elsősorban eszközként felhasználása, célszerűsége szempontjából néz. Az egyes tanokat annyiban értékeli, amennyiben hasznosak Isten dicsőségének előmozdítására. Nem *annyira* belső értéküknél fogva, hanem inkább haszonérték szempontjából. Mindent Isten nagyobb dicsőségére! Ezért használ fel minden lehető eszközt ennek a célnak, Isten látható uralmának a megvalósítására. Így érthető, ha a jezsuita skolasztika bizonyos nagyfokú nyíltságot árul el más rendszerek és iskolák iránt, sokszor a modernebb természettudományos nézetek befogadására is. De ez a nyíltság lényege szerint nem annyira a pietas, kegyeletes lelkület, Isten gondolatait mindenben *gyermeki* örömmel felfedező nyíltság, hanem inkább erős akaratiság, Isten dicsőségének aktív szolgálata. Fő a hit terjesztése, vagy a hit egységének visszaállítás; ezért a célt kell elindulni minden megengedhető eszközzel, a lényegében aktivitást és nem szemlélődést követelő munkára. Ezért van az, hogy a filozófia a jezsuita számára hódító eszközzé válik, hódító eszközzé az Egyház céljainak szolgálatában. Röviden kifejezve: a jezsuita számára a filozófiai igazság nem olyan eszköz, melyben Istent meg lehet találni, látni, hanem olyan eszköz, mellyel meg kell keresni és ki kell harcolni, *nekem* az én *akaratommal* Istent.

Természetesen ennek a törekvésnek meg van a maga jogsultsága. Ezt misem mutatja jobban, mint az a sok siker, melyet a Jézus Társasága éppen a tudomány terén elért. De meg van, mint minden emberi törekvésnek, belső tragikuma is. Belső tragikuma e mindent inkább csak haszonszöközként kezelő (vagy legalább is erre kísértett) magatartásnak, hogy kezében a dolgok elveszthetik Istent saját lényegüknél fogva szolgáló szerepüket és gyakran oda nem illő feladatok betöltésére foglaltatnak le. Az inkább csak haszonszöközként való kezelés — és ez minden emberi törekvésnek, mely ily beállítottságú, lehet tragikuma

(nem szükségképen) —, könnyen vezethet helytelen voluntarizmusra, racionalizmusra és felületességre.

Ennek a mindent inkább csak eszközként néző magatartásnak egyszerű példája, hogy az egyetemeken is a filozófiát **csak** annyiban értékelik, amennyiben a teológia szempontjából közvetlenül látható jelentősége van. És mivel a régi aristotelesi skolasztika szerint kialakult fogalmi készlet jól szolgálhatta a teológiát, meg volt az a veszély a jezsuita skolasztikában is, hogy a filozófia nem egyszerűen csak nemes értelemben vett ancillává, hanem élettelen létrává, fogalmi tárrá válik teológiai kérdések kifejtéséhez. Megszűnt, vagy legalább is egyes esetekben megszűnhetett élő tudománnyá, filozofálássá lenni. Természetesen ezek a megállapítások távolról sem akarnak kritikát mondani, csak a tényeknek akarjuk az értelmét megvilágítani. Szerintem a XVI. században fellendülő és tovább is fejlődő, de mindig torzónak maradó újskolasztika későbbi visszaesésének és torzóban maradó voltának az egyik gyökerét itt találjuk meg. E vonások természetesen Pázmány filozófiájában is fellelhetők, külső kényszer-körülmények (főleg a középeurópai helyzet) hatása alatt csak még erősebben kiemelve (Prológus in Dialecticam). Ez a belső magatartás magyarázza meg a jezsuita skolasztika sajátosan eklektikus jellegét is. Mert ez az iskola bizonyos jó (specifikusan jezsuita kinyíltság) és bizonyos hátrányos (nem elég belső áthatás és szintetikus összefogás) értelemben egyaránt eklektikus iskola. Neutrális, közbülső, sokban közömbös álláspontot foglal el. Minden csak annyiban érdeklő, amennyiben távolabbi céljai szempontjából felhasználható. A különféle iskolák véleményei közül is ezért fogadja el az általánosabbat, mert praktikusabb, hasznosabb.

Persze ennek a módszernek éppen a sajátos jezsuita lelkiség és nagyfokú külső aktivitás mellett meg lehet (ha megint *nem* szükségképen van is meg!) a „tragikum”. Könnyen belső áthatás nélkül halmozhat egymás mellé nagy tudásanyagot, és rászoktathatja a filozofálót a tárgyi, tényekben felvetődő problémák, a belső, szintetikus összefüggések meglátása helyett a vélemények, szavak, külsőségek látására.

Suarez, mint a jezsuita skolasztika típusa.

Ennek a XVI. századi skolasztikának mintegy kivirágzása, típusa és talán legkiválóbb képviselője, Suarez († 1617), Pázmánynak kortársa. Vannak ugyan, akik inkább Toletusban akarják látni a jezsuita XVI. századi skolasztika legkiválóbb elméjét. Azonban most nem arról van szó, hogy utólagos ítélettel kitartunk a legkiválóbbnak. Ez különben is meglehetősen szubjektív dolog, hanem arról, hogy ki az a Pázmány kortárs, tehát nem előd jezsuita, akiben a jezsuita skolasztika típusos alkati vonásai legjobban feltűnnek. Ezen a téren, másrészt hatás szempontjából is kétségtelenül Suarez áll első helyen a jezsuita skolasztikusok között. Suarez már nem sorolható be egyszerűen az eddig ismertetett filozófusok közé, — Pázmány szempontjából sem. Igazi hatása ugyanis már nem a XVI., hanem a XVII. századra esik. Pázmány filozófiai művei szempontjából részben *Summa* kommentárja, részben *Disputationes Metaphysicae* című műve jelentős.¹ Ez utóbbi művének értékeit és jellegét Grabmann nyomán adom.² Suarez önállóan, szakítva a merőben textust követő módszerrel, világos, határozott rendszerben ismerteti a metafizika alapvető problémáit. Mindenhol nyugodtan fontolóra veszi a véleményeket. Ebben a kritikai és ismertető munkában felhasználja az egész akkor ismert irodalmat. Ítéletei önállóak és világosan megokoltak. Módszertörténeti szempontból különösen abban van a jelentősége, hogy elszakad a régi, csaknem kizárólagos *per modum commentii*, vagy *per modum quaestionis* előadási módtól, és az önállóan felvetett problémákat szisztematikusan oldja meg.

Művét, mint a jezsuita filozófiát általában, a sajátos jellegű jezsuita eklekticizmus jellemzi. Kimutathatók rajta a nominalizmus nyomai is.³ Szent Tamástól több pontban eltér. Eltérései ugyan Grabmann⁴ szerint nem nagyon jelentősek, mások⁵ és a mi véleményünk szerint is azonban döntő fontosságúak (esse-

¹ Első kiadás 1597-ben.

² Die *Disputationes Metaph.* des F. Saurez in ihrer methodischen Eigenart und Fortwicklung. Mittelalterliches Geistesleben. 526—560.

³ De Wulf: I. m. i. h.

⁴ Grabmann: I. m.

⁵ Manser: *Das Wesen des Thomismus*. Freiburg. 1935.²

essentia, universale, individuatio, matéria prima, materia-forma problémákban vágódnak ki főleg eltérő tanai).

Suarez *Disputationes Metaphysicae*-jét kezdetben még nem eléggé használták, de azért rövid idő alatt, különösen a jezsuita iskolákban, de ezen kívül (még a protestáns egyetemeken is) nagy elterjedtségre tett szert. Így jóllehet csak 1597-ben jelent meg, Pázmány már használja, legalább egyes kérdések tárgyalásában. A *Dialecticában* még csak helyenként, de a *Physicában* mind fokozódó mértékben; itt már egyik fő auktorává válik. Különösen sokat szerepel Suarez a *Physica* jegyzeteiben, ami azt mutatja, hogy Pázmány kezébe egyes művei csak később kerültek és ezeket az adatokat utólag dolgozta be művébe.

Pázmány idejében a Suarezszal szemben való állásfoglalás még nem volt egyöntetű, jóllehet annak idején nagy része volt Suareznek a rend tanulmányi szabályzatának kidolgozásában, ez még nem jelentette azt, hogy főleg ezen a réven hatott volna a jezsuita filozófia tanbeli alakulására. Művei éppen csak a *Dialectica* megírása idején jelentek meg, erősebben — ahogy utaltunk rá —, Pázmány csak a fizikai kommentárokból használhatta, így érthető, ha Pázmány állásfoglalása vele szemben szintén semleges jellegű volt. Sem több, sem kevesebb mértékben kedvező, vagy hátrányos, mint a többi jezsuita filozófussal szemben. Pázmány, ha sokszor elfogadja is Suarez véleményét, máskor meg ellene nyilatkozik. Még nem bontakozik ki előtte tisztán Suarez jelentősége, de az a tény, hogy rögtön foglalkozik vele, mutatja Pázmány szellemének rugalmasságát és a jezsuita rend következetes tudatossággal megszervezett voltát. Összefoglalva: Suarezszal szemben a XVI. század skolasztikája elsősorban Pázmány filozófiai művein keresztül nézve: bizonytalan, semleges. De minden semlegesség mellett is érdekes tény, hogy pl. Pázmánynak metafizikai tanai nagyjából és lényegében fedik Suarez tanítását. Ez nem feltétlenül a függésre mutat, hanem valószínűleg arra, hogy az egész jezsuita skolasztika közösségi szellemén ugyanazok az alapvonások fedezhetők fel, mivel minden jezsuita ugyanabból az ethosból táplálkozott.

De Pázmány filozófiai műveinek szempontjából nem ezért kellett foglalkozni Suarezszal, hanem azért, mivel rá akartunk mutatni arra, hogy Suarez filozófiája nem egyszerűen csak Suarezszal indul meg, és nem is egyszerűen csak az övé. A XVI.

századi jezsuita skolasztika, majdnem azt mondhatnók, belső szükségszerűséggel csak ily formában bontakozhatott ki, mihelyt nagyszabású és éles szellemű képviselőkre talált. Suarez filozófija ebből a szempontból nemcsak őt, mint egyéni filozófust jellemzi, hanem jellemzi, mint típus, mint „kitagozódás“ a XVI. századi jezsuita skolasztikát. Magán viseli és magában éli, objektíválja ő is annak-sajátos alkatát. Értékeit nagyobb, hiányait kisebb mértékben. Így teljesen érthetővé válik az az állításunk is, ha azt mondjuk, hogy Pázmány filozófiai művei is ugyanazt a szellemisséget mutatják, csak persze más vonatkozásban, más egyéni színezettel, mint Suarez művei. A XVI. századi jezsuita skolasztika szellemét. Mindketten más-más arányú és irányú kifejezői, nagy tehetségű megszólaltatói ugyanannak a szellemnek. Ebből a rátekintésből látható, hogy Pázmány filozófiai műveiben benne lüktet a kor filozófiai szelleme. Filozófiai műveiben élénk lépő szellem lényegében fedi a XVI. századi skolasztika tényleges történeti arcát. Még közelebbről: Pázmány művei mindenestől visszatükrözik a jezsuita skolasztika szellemisségét. Tisztán felismerhetők rajta a már akkor múltként ható, a tradíciót képviselő salamancai iskola markáns vonásai, de ezek a vonások a modern, az újabb, a korabeli, a konkrétan és legerősebben ható jezsuita skolasztika szellemének módosító hatását mutatják. Pázmány filozófiai művei és maga Pázmány is filozófiatörténetileg véve, mint *filozófus*, a szó helyes értelmét véve — valóban ennek a közösségi szellemnek a XVI. század barokk skolasztikájának a kivicágzása.

B) Milyen adottságokkal és objektivációkkal érintkezve kapcsolódott be Pázmány a XVI. századi jezsuita skolasztikába.

1. A magyar szellemközösség és Pázmány adottságai*

A magyarság és a XVI. századi skolasztika.

Amint már Erdélyi János megállapítja: a magyarság nagymértékben és döntő módon nem kapcsolódott bele a nyugati szellemi, illetőleg filozófiai fejlődésébe. Ennek az okát azonban nem kell feltétlenül abban keresnünk, mint a múlt század pozitívizmusa és most is sokan keresik, hogy a magyarságnak, mint ma-

gyarságnak nincsen *érzéke* és tehetsége a filozófiára. Ez ingyenes állítás. Végül is a filozófiára minden népnek van tehetsége. Csak arról lehet szó, hogy egyik ilyen stílusban, másik másképpen filozofál. Ha nem is találunk nagy számmal magyar szellemű, vagy magyar fajú filozófusokat, ennek az okát másban is kell előbb keresnünk, és ha itt nem találnánk okot, akkor lehetne a tehetségtelenségre hivatkozni. És a gondos kutatás talál ilyen okot: Magyarország sajátos sorsában. A magyar kultúra sohasem, vagy csak rövid időre jutott olyan helyzetbe, hogy teljesen nyugodtan és zavartalanul fejlődhetett volna. A magyar népelem elsősorban harcolt és a kultúrát sokban hordozó városok régen még nagyrészt idegenek voltak, stb., stb. Ezek a körülmények érthetővé teszik, hogy miért nem szerepelt a magyarság erősebben a nyugat bölcseleti mozgalmaiban. Mihelyt azonban a magyarság kedvező körülmények közé került, rögtön bekapcsolódott a filozófiai műveltség áramába is, legalább, mint befogadó. Most mellőzzük a középkori és humanista magyar filozófiára vonatkozó adatok ismertetését. Ez messze vezetne. Bármennyire is szédülta a török és megakadályozta a magyar humanizmus kibontakozását, ennek a humanizmusnak hatásai nem szűntek meg, nem is maradt azért folytatás nélkül. A külföldi egyetemek hallgatói között sok magyarral lehet találkozni a XVI. században is. A protestánsok is erősen fellendítik a nyugati szellemei való érintkezést.¹ Nem halnak ki a renaissance és skolasztikus szellemű gondolkodók sem. Pl. Monoszlói András († 1601) írt egy kiadatlan *Dialecticát* is.² Ez a néhány tény is bizonyítja azt, hogy valóban igaza van Horváth Jánosnak, mikor állítja a magyar humanista hagyományok folytonosságát. Nem szakadnak meg ezek a szálak a külső nyomasztó körülmények hatása alatt sem. Földalatti folyóként tovább folynak: képviselőikben folyamatosan belehatnak a magyar szellem későbbi fejlődésébe.

Pedig ennek a folyamatosságnak igen nagy gátló tényezői voltak. A török pusztítás nem igen kedvezett a filozófiai tárgyú művek kiadásának és olvasásának. A török veszedelemhez járultak az ország belső bajai: a testvérharc, stb.

¹ Lásd több adatot Kecskés P.: *A Böcselet története* 580. Horváth J.: *Az irodalmi műveltség megoszlása*, 131 skk. Erdélyi J.: *A bölcselet Magyarországon*. Bp., 1885.

² Rónay György: *Pázmány magyar elődjei*. Theologia. 1936. 1. sz.

A protestantizmus pedig elsősorban vallási beállítottságú volt. Így a még meglévő szellemi energia a vallási vitákra fordítódott és nem a filozófiai elmélyedésre. A tehetségeket sokkal inkább az élet izgató gyakorlati és vallási feladatai foglalták le. Ehhez hozzájárult az is, hogy a legtöbb kolostor megszűnt és így az elmélyedésnek természetes fellelőhelyei is hiányoztak. Így egészen érthető, ha az első magyar és nem magyar nyelvű, Magyarországon megjelent, vagy máshol magyar szerzőtől származó nyomtatványok között bizony édeskeveset találunk filozófiai tárgyút. Ennek is legnagyobb része humanista szellemű fordítás. A Szabótól felsorolt kb. 1700, XVI. századi nyomtatvány között alig 50—60 van szorosabban vett filozófiai, általában spekulatív irányú.¹ Erről az oldalról tehát nagyon is érthető, ha a magyar szellem a XVI. században nem volt a filozófiával, mint tudománnyal telítve.

Ez a tény különben abból is érthető, hogy éppen a XVI. század már a nyomtatott könyvek kora. Ily korban meg éppen nem igen lehet könyv, legalább némileg jelentős olvasótábor nélkül, hisz szociológiailag teljesen egymásra van utalva író és közönség. Egymást ihletik. A kultúra mindig közösségi termék. És éppen ez a filozófiát tápláló, érdeklődő közösség: filozófiai műveket olvasó közönség hiányzott a magyar területen. Az előbb említett okok következtében. Aki olvasott, (ahogy Alszeghy Zsolt részletesen rámutat i. m.-ben) legfeljebb vallási irodalmat olvasott, egész kivételes egyének, néhány humanista érdeklődött csak a filozófiát, a szakfilozófiát érintő kérdések után. A pap-ság száma — különösen katolikus részről — ijesztően fogyott, és akik voltak sem értek rá filozófiával foglalkozni. Hiányzik a XVI., még részben a XVII. században is a művelt magyar értelmiségi réteg. Éppen ennek a rétegnek a kinevelése képezte legfőbb teendőjét és gondját katolikusoknak és protestánsoknak egyaránt. Azonban ennek az új szellemet teremtő munkának, melynek éppen Pázmány volt talán legnagyobb harcosa és lendítője, a XVI. század végén még igazán csak első csirái voltak meg (pl. Báthory fejedelem kolozsvári jezsuita kollégiuma!). Mindenesetre ez az igen gyéren meglévő, még csak kezdődni akaró és bizonytalanul élő magyar kultúrszellem, mely a XVI. század végére maradt a nemrég még oly virágzó magyar szellemből.

¹ Szabó K.: Régi Magyar írók Tára. I. II. III. k.

nem adhatott sok indítást Pázmánynak éppen a skolasztika szempontjából, Pázmány, mint adottságot a magyar szellemtől a skolasztika irányában legfeljebb ennyit hozott: ez a magyar szellem magában véve semmiféle kulturális értékkel szemben *nem* volt elutasító, sőt majdnem azt lehet mondani, ki volt éhezve az állandó magasabb emelkedésre. Mindenesetre arra nem volt elég erejű a magyar filozófiai kultúra, hogy Pázmány közvetlenül általa kapcsolódjék bele a nagy skolasztikus tradícióba. A magyar szellem a XVI. század végén még csak alvó szellem volt, — legalább is a szakfilozófia vonalán.

Pázmány egyéni adottságai és a XVI. századi skolasztika.¹

Pázmány Péter (született 1570 okt. 4.), apja: Panaszi P. Miklós alispán, földbirtokos, régi magyar nemes család sarja. Anyja: Massai Margit (Fraknoi tévesen tartja olasznak),² szintén ősrégi magyar földbirtokos nemes család sarja. Így Pázmány faji szempontból a Biharba telepedett törökös típusú magyarsághoz tartozott. Az esetleges germán — talán Szent István korabeli bevándorlásból maradt északi vérelem teljesen elhanyagolható Pázmánynál, tekintve a teljes beolvadást. Pázmány úri sarj, uralkodásra szokott nemzetség fia.

Ezek a tények jól magyarázzák Pázmánynak temperamentumát, mely éppen filozófiai alakulása szempontjából minden látogat ellenére is nem kis jelentőségű. Pázmány önértetes, öntudatos és akaratos, kiváló szervező tehetséggel és kormányzó erővel megáldott magyar nemes. Sokat ad nemesi tekintélyére. Vallja magát olyan jó magyarnak és nemesnek, mint bárki más az országban, nem tűri a nemesi becsületébe való gázolást. Kemény és lobbanékony, hirtelen haragú ember, még jezsuita korában is nehezen viseli el a méltánytalanságokat. Bizonyos fokig e kemény öntudata és céltudatossága készteti arra is, hogy elhagyja a jezsuita rendet.

Természetesen ezekhez az akaratinak és érzelminek nevezhető vonásokhoz hozzájárult még Pázmánynak kétségtelenül ki-

¹ V. ö. Szeckfü: Magyar Történet I. k. V. 282. skk.

² Karácsonyi J.: P. P. ifjúsága és rokoni összeköttetései. Religio. 1909. 351., 366. Fraknoi téves állítása: Pázmány P. és kora (I. életrajz). I. 5. III. 330., 331.

váló értelmi tehetsége. Gyökerében tehetséges volt, különben nem tudott volna minden téren oly nagyokat alkotni. A későbbi hatások csak tovább fejlesztették és alakították tehetségét minden irányban.

Pázmány azonban mégis elsősorban akarati ember. Későbbi nagy alkotásai mutatják ez; valódi gyakorlati idealista. Akarati volta, ahogy majd külön utalunk rá, megnyilvánul már filozófiai műveiben. Ezekből is látszik, hogy Pázmánynak szinte életeleme a küzdő alkotás.

Pázmány közvetlen családi környezete csak kedvezett alapvető jellemi sajátosságai kialakításának: hisz ez a környezet gazdag, nemesi környezet, az úri környezetek minden nagyvonalóságával, értékével és hibájával. Ennek a környezetnek nemesi öntudata természetesen csak növelte a Pázmány tudós működésében éppen nem jelentéktelen akarati és érzelmi elemeket. Másfelől ez a környezet oltotta belé legelőször a nagyvonalúsú tettek és élmények, alkotások szeretetét és emellett a helyes realista életsemléletet.

Ezek az egyéni és családi adottságok a skolasztika szempontjából *természetesen* csak merő képességségek. Magukban még nem teszik Pázmányt filozófussá, de alkalmasak arra, hogy sajátos, éppen a jezsuita skolasztika alkatának megfelelő tudós lehessen belőle. Erre elvileg a magyarság helyzete nem kedvezett. Tehát csak akkor következhetett be Pázmány filozófussá alakulása, ha személyes érintkezésbe kerül a skolasztika szellemével, ennek tárgyasulásaival és képviselőivel.

És itt vetődik fel a kérdés: mik tehát azok az objektivációk, melyek révén Pázmány ebbe a tényleges, magasabb szellemi közösségbe lép. A XVI. század jezsuita skolasztikájának a közösségébe. E vizsgálat Pázmány filozófiai világgképének sok vonását megmagyarázza, jobban megérteti filozófiatörténeti helyzetét és filozófus voltát.

2. Mily objektivációk révén kapcsolódott be Pázmány a XVI. századi skolasztika szellemébe

Pázmány ifjúkorának protestáns részről jövő behatásai nem jelentősek filozófiai alakulása szempontjából. 1580-ban ugyan valószínűleg hallgatója lesz a váradi református iskolának. Ta-

nára Kársai Zsigmond Dávid, Wittembergben tanult.¹ Pázmány műveltségének humanista megalapozása tehát már itt megkezdődik. Ez a humanista műveltségi eszmény természetesen mind jobban és jobban hatja át Pázmányt későbbi tanulmányai folyamán, a jezsuita iskolákban eltöltött évek alatt.

A jezsuita lelkiség hatása Pázmány filozófiai alakulására.

Pázmány Péter megtérése óta (vl. 1582) szinte állandóan és mindig fokozódó mértékben a jezsuita szellem hatása alatt áll. A jezsuita lelkiség képviselőivel való érintkezés közben rá-rakódik Pázmány lelkére ez a szellem. Ahogy Szekfű szépen rá-mutat² a nagyvonalúságot kedvelő, elég erősen akarati beállított-ságú főúri lelkialkatra. Ez a jezsuita volta természetesen sokban döntő módon határozta meg Pázmány életét, éppen filozófiai szempontból is. Kemény aszkézisével minden gondolatát, egész valóját Isten dicsőségére állítja be. És ezt külön kell hangsúlyoznunk: Pázmány egész egyéniségét, filozófus voltát is áthatja jezsuitasága. De éppen azért, mivel egész egyéniségét, tehát lelke mélyét hatja át, természeti adottságait nem rombolja le. Pázmány, mint jezsuita is megmarad erős és kemény magyar egyéniségnek. A Szent Ignác-i kétségtelenül elsősorban voluntarista lelkiség erősíti benne adottságait, de nem öli meg azokat. Innen van az, hogy jóllehet a jezsuita rend törekedett bizonyos egyöntetűségre, Pázmány mindig meg tudta tartani helyes értelemben vett függetlenségét és véleményeinek legalább is relatív önállóságát. Azt az önállóságot, melyet a kor megengedett és helyesnek tartott.

A jezsuita szellem már 13 éves korától kezdve ömlik Pázmány lelkébe a kolozsvári iskolán, ennek tanárain és tankönyvein keresztül. Itt igazi barokk jellegű humanista műveltséget szív magába. A disputák, színielőadások, versengések mind csak fokozzák lelkének inkább akarati hajlamait, és elmélyítik

¹ Fraknoi: II. életrajz, 8.

² Magyar Történet I. kiad. V. 282. skk.

benne a barokk szellemet. Tanárainak áldozatos és hősiességét.¹

De ezeken az alkati hatásokon túl és keresztül, melyek a rendbe lépése után krakói, bécsi, római és gráci tartózkodása közben érték, sohasem szűnt meg hatni rá a kor tartalmi tudásanyaga sem. Amily mértékben fontos az előbbi Pázmány filozófiájának belső jellege szempontjából, éppoly fontos az utóbbi filozófiája alakulására, főleg tartalmi szempontból. Az iskola, a kor szelleme szabja meg számára is azt, hogy egyáltalán milyen könyvekkel foglalkozzék, ez irányítja be érdeklődését egyik, vagy másik irányba: mintegy kicövekeli előtte az utat, mint minden ember előtt. Így az iskola Pázmányra sem annyira és nem csak azzal hatott, hogy ezt vagy azt meg kellett tanulnia, hanem sokkal inkább azzal, hogy érdeklődésének az irányát és a kezébe kerülő könyvek jellegét többé-kevésbé megszabta.

Pázmány a kolozsvári jezsuita kollégiumban a szokásos kiképzés keretében megismerkedett a klasszikus latin, részben görög irodalommal. Érthető már innen is, hogy filozófiájában miért hivatkozik olyan gyakran latin klasszikusokra. Megismerkedett Cicero legtöbb művével, köztük filozófiai értekezéseivel is. (De senectute, De amicitia stb.) A Jézus Társaságtól és általában a kortól igen kultivált Seneca sok bölcséleti tartalmat felmutató leveleivel, mindkét Plinius írásával, Quintilianus retorikai műveivel éppúgy megismerkedett, mint a klasszikus költőkkel, történetírókkal. A jezsuita rend tanterve ezen kívül biztosította a kellő görög műveltség megszerzését és a keresztény klasszikusok, mint Chrysostomus és a humanizmus korában különösen kedvelt Jeromos műveivel való foglalkozást. Így már egészen fiatal korban megszerezte Pázmány azt a mély és széles alapú klasszikus műveltséget, melynek éppen filozófiai műveiben is annyi tanújelét adja. A szentatyák ismeretét pedig különösen későbbi teológiai tanulmányai alatt szerzi meg.²

Mikor Pázmány 1587-ben belépett a jezsuita rendbe, először Krakóba, majd rövid idő múlva, valószínűleg betegsége

¹ Pázmány életével foglalkozó művek alapján, ezen kívül a kolozsvári jezsuita kollégiumra vonatkozólag Erdélyi Károly: A kolozsvári róm. kat. gimn. története. Veress Endre: A kolozsvári Báthory egyetemről. Erdélyi Múzeum. 1906. 175—190.

² Pachtler: II. 249., 251.

miatt, Bécsbe kerül novíciusnak. A jezsuita noviciátus természete szerint nem a tanulás, hanem a lelki felkészülés helye. A lelki gyakorlatok szelleme különösképen itt vésődik az ifjú jezsuiták lelkébe.

A noviciátus elvégzése után előjárói látván Pázmány tehetségét, az előírt filozófiai kurzusra küldik.¹ Bölcséleti tanulmányait a jezsuita rend sematizmusának² tanúsága szerint 1590-ben kezdi meg, mint logikus (Bécsben), tanárok: a filozófián (a sematizmus helyesírása szerint írva), Joannes Gerottus, (írül és olaszul beszél) és Wilhelmus Wright (angol, olasz, német nyelven ért), a logika tanára. Ebben az évben Pázmány tehát Wright Vilmos előadásait hallgatta.

1591-ben Pázmány auditor physicae, ugyanakkor felügyelő (decurio) a konviktusban. Ekkor a tanárok ugyanazok, csakhogy Gerottus prof. metaphysicae, míg Guilhelmus Wrichtus (ugyanaz a Wright Vilmos) a physica tanára. Ugyanabban az évben a rendház tagjai között van Arator, Szántó István prof. casuum conscientiae domesticus-ként.

1592-ben Pázmány, mint studiosus philosophiae van feltüntetve, egyúttal aliquorum victorum praefectus. Tanárok ugyanazok, csakhogy most Gerotus a logica, Wrichtus (Wright) a filozófia tanára. Pázmány öt hallgatja megint.

1593-ban Pázmány már nincs Bécsben. Ekkor Wright prof. phil.-ként szerepel. Ezekből az adatokból kitétnik, hogy Pázmány három éven keresztül valószínűleg állandóan, vagy legalább is elsősorban Wright Vilmos angol származású jezsuita atyának a tanítványa. Wright Vilmos XVI. századi kiváló jezsuita controverzista. Valószínűleg Douai-ban képezték ki. Tanított Dillingenben, Ingolstadtban, így vl. érintkezésbe jutott Valenciai Gergellyel is. Elsősorban teológus. Pázmánnyal kapcsolatban annyiban lehet a filozófia terén jelentősége, hogy általa Pázmány valószínűleg a szabadabb Aristoteles-magyarázatra kapott példát, mely a német kollégiumokban a reform végrehajtása előtt általában szokásban volt. Másrésről általa kerülhetett kap-

¹ Pachtler: II. 127., 128.

² A sematizmus adatait Kerényi Olaf O. S. B. tanár volt szíves rendelkezésemre bocsátani, az egyetlen, csak Pannonhalmán meglévő példányból.

csolatba a nyugati, párisi—lóveni szellemmel, hisz az angol jezsuiták többnyire ennek hatása alatt állottak. Különben a bécsi kollégium is lényegében már a spanyol skolasztika szellemét lehelte. A központi előírások gondoskodnak erről. Ezekben az években már erősen érvényesül az 1586-iki Ratio Studiorum hatása.

Pázmány filozófia tanulmányai közben szoros kapcsolatba kerül a jezsuita skolasztika tanulmányi rendjével, tudós üzemével. Ennek a szelleme, mely a tanulmányi és a későbbi évek alatt mélyen bevésődik lelkébe elhatározó jelentőségű filozófiájának alakulása szempontjából.

A jezsuita skolasztika „üzeme“.

Milyen volt tehát maga a „schola“, az iskola, melyben kialakult és tovább alakult a filozófus Pázmány és melyen keresztül a skolasztika kialakította Pázmány tudós egyéniségét és filozófiai műveit. Ennek a skolasztikának alkati vonásaira rámutatunk már. Most nem ez érdekel, hanem inkább az üzem, az iskolának, mondhatjuk így, nem annyira szelleme, hanem tárgyi oldala. Az, hogy milyen tényezőkön, objektivációkon keresztül közvetítette szellemiségét. Annál is fontosabb mint „üzemet“ is megismerni a jezsuita skolasztikát, mivel alapvető tudomány-szociológiai tény, hogy a gondolat igazán csak közösségekben tud kifejtődni. És ha valahol, akkor éppen a múlt hagyományait, a görög paideia szellemét tovább folytató skolasztikában él ez a tudat. Így érthető, ha a skolasztikus, nevezetesen jezsuita tudósok is kizárólag, vagy legtöbbször tanárok voltak. A mester és tanítvány viszonyában alakult ki filozófiájuk.

Pázmány számára is közvetlenül a katedrán vált életté Aristoteles textusa és Tamás Summája. Az élő szó erejével és erejéből.

Természetes, hogy a nagy skolasztikus „üzem“-ben a jezsuita rend is csakhamar kialakította a maga szellemének megfelelő technikai formákat. És ennek keretén belül sajátos filozófiai „üzemét“. Kialakultak a tudományos gócpontok, vagy teljesen önállóan (Grác), vagy pedig alkalmazkodva régi egyetemek szelleméhez, szokásaihoz (Würzburg). Pázmány szempontjából

közvetlen jelentősége csak a tisztán jezsuita vezetés alatt álló intézményeknek van.

A jezsuita rend céljának megfelelően törekedett alapos filozófiai képzettséget adni tagjainak. Ezért mindenkinek kötelessége volt bizonyos elemi filozófiai ismeretek megszerzése. Legalább a Summula-oktatás, a logika elemeinek hallgatása két hónapon keresztül.¹ Akik tehetségesebbek voltak, azoknak el kellett végezni az egész két- vagy hároméves filozófiai kurzust.²

A latin és görög nyelvben kellőleg képzett ifjú jezsuiták (és az esetleges világi hallgatók) a filozófiatanulást a logikával kezdték meg. A rendszeres logikai oktatás előtt, ahogy említettük, volt a kor szokásának megfelelően a formális logika elemeinek elsajátítása, rendszeresen Fonseca, Soto Domonkos, vagy Toletus summulája alapján.³ Ezekre a művekre később maga Pázmány is sokszor hivatkozik.

A rendszeres logikai oktatás az év hátralevő részén keresztül tartott. A professzor röviden bevezette hallgatóit a logika problémáiba. Majd Porphyrios Isagoge-ja alapján a legfontosabb bevezető kérdéseket (universale probléma stb.) tárgyalta. Ezután Aristoteles logikai könyveit vették sorba. A nehezebb kérdéseket pl. általában az analógia entis tant — a metafizikára hagyták, (pero en la de analogia entis puedo el maestro desir su opinion con una breue declaracion.⁴) Különös részletességgel tárgyalták — ahogy később Pázmány is teszi a relatio tant (de fundamentis relationum a la larga . . .⁵) Majd nagyjából abban a sorrendben, ahogy Pázmánynál is látjuk, sorravették a többi aristotelesi iratokat. A Posterior Analyticával kapcsolatban a habitusokról és a tudományelméletről szóló fejtegetéseknek is helyet adtak.⁶ A Topica-t és a De sophisticis elenchis című aristotelesi műveket csak sommásan vették át. Ezeknél teljesen háttérbe szorul a szöveg szerint való haladás. A logikai kurzus alatt így alaposan megismerkedtek Aristotelessel s a logika minden ne-

¹ Pachtler: I. m. 127.

² Pachtler: I. m. 127., 128., 231. Monura. Paed.: S. J. 93.

³ Pachtler: Rat. Stud. 1586. 127—128.

⁴ Mon. Paed. S. J.: 493—494.

⁵ Mon. Paed: ibid. Pachtler: I. m. 138.

⁶ Mon Paed.i ibid. Pachtler: I. m. 140.

vezetesebb, különösen a teológia szempontjából fontosabb problémájával.

A második évben ugyancsak a Pázmánynál is megtalálható sorrendben Aristoteles fizikai és csillagászati, általában a természettel foglalkozó könyveit vették elő, ezzel párhuzamosan foglalkoztak a matematikával is. A harmadik évben a metafizikai és etikai, könyvek következtek és a *De anima*. Mind a három évben rendszeren ugyanaz a tanár vezette végig első évtől kezdve a tanítványokat, így tehát ahogy Pázmány esetében is látjuk, a hallgatók egy embertől kapták rendszeren az egész filozófiai anyagot. Ez a tény még jobban elősegítette azt, hogy a hallgatók a filozófiai kurzus végeztével összefüggő és egységes filozófiai világgépet kapjanak.

Aristoteles könyveit legtöbbször kommentárok segítségével ismertették, igen gazdag kommentár irodalom állott a tanárok rendelkezésére. Így megismerhették a hallgatók a korabeli és régi Aristoteles-magyarító iskolákat. Ahogy már utaltunk rá, vigyáztak arra, hogy az oktatás keresztény szellemben történjék. De azért minden korból és iskolából való kommentár szerepelhetett, megfelelő védőintézkedések mellett. A különféle előírások említik a régi és újabb szerzőknek egész sorát, természetesen elsősorban a jezsuita szerzőket: Toletust, Fonsecat stb., de mellettük Sotot, Soncinast, Javellust, Capreolust, Cajetanust — azaz a tomistákat, Avicennát, Averroest, régibb és újabb arab és keresztény, latin és görög kommentárokat, renaissance filozófusokat stb. Egy jezsuita egyetemi könyvtár ebben az időben, amikor a nyomtatottság már világgelenség a szükséges könyvekkel gazdagon fel volt szerelve. Ennek a ténynek egészen nyilvánvaló bizonyítékai Pázmány filozófiai művei.

A hatalmas tudásanyagot kiforrott módszerrel igyekeztek közvetíteni. Rengeteg értékes és mély pedagógiai készséget eláruló utasítást tartalmaznak az előírások. Tekintve az anyag nagyságát és a szerzők nagy számát, eltérő véleményeiket, a professzorok vigyázzanak, ne legyenek túl terjedelmesek, és ne terheljék vélemények halmozásával növendékeiket.² így ugyanis éppen azt akadályozzák meg, ami a cél: alapos behatolást a filozófiai gondolkodásba. Éppen ezért törekedjenek arra, hogy

¹ Mon. Paed. S. J. és Ratio Stud. passim.

² Mon. Paed.: 480.

nyugodt, körültekintő módon ítélkezzenek. A tanár jól magyarázza meg a szöveget, egyszerre ne vegyen sok anyagot. Semmiképpen se mellőzze el a textus közvetlen magyarázatát a kérdésfelvetések kedvéért, és tegye meggyőződésévé hallgatóinak, hogy a filozófiatanulás Aristoteles szövegének ismerete nélkül hiányos.¹ A felvetett kérdéseket lehetőleg az összes vagy legalább is a fontosabb Aristoteles helyekkel világítsák meg.“ Ily módon tesznek csak szert a hallgatók beható ismeretre. Különben is mindig az lebegjen a tanár szeme előtt, hogy a növendékeknek meg kell értenie magyarázatát. Ezt a célt: a megértés és vérré válás célját szolgálták a különféle ismétlések, disputák, melyekben a jezsuita iskolák bővelkedtek. Napi ismétlés, heti, havi, ünnepélyes viták pontosan kidolgozott módszerrel és előírásokkal állandóan mélyítik a filozófiai ismereteket.⁵ Ugyanezért fordítottak nagy gondot az ú. n. akadémiák szervezésére is,⁴ ahol megtárgyalhatták és elmélyíthették tudásukat öntevékenység által. Az anyag számonkéréséről az évek végén és az egész kurzus befejeztével részleges s összefoglaló vizsgák gondoskodtak. Mivel azonban a tanítás végső célja — ahogy utaltunk rá — mindig az Istenszolgálatra való nevelés volt, azért minden pedagógiai eszköz felhasználásával kellett örködni a tanároknak a hit tisztaságának megőrzésén. Ezért óvakodtak annyira a nem keresztény, vagy téves tanítású írók túlzott használatától. Ha valami jót vesz is ki a tanár belőlük, törekedjék azt úgy feltüntetni, hogy azok is más forrásból vették, s tévedésüket arra használja fel, hogy tekintélyüket lerontsa.⁵ (Averroes, Porphyrius: *hominem impium...*) Mert sohasem szabad a szerzetesnek elfelejteni, hogy helyes célból kell tanulnia, azért, hogy példája és tanítása révén szolgálhasson Krisztus szőlőjében.⁶ Ezért minden munkát az engedelmség szelleme lengjen át. mindenki csak a kijelölt könyveket olvashatja.

A filozófia tanulása közben nem szabad megfedkezni a latin stílus ápolásáról sem. Mert különben tanulás közben a nö-

¹ Pachtler: I. m. 130.

² U. o.

³ Pachtler: I. m. 136.

⁴ Pachtler: I. m. 486.

⁵ Pachtler: I. m. 132.

⁶ Pachtler: I. m. 450.

vendékek lassankint barbárokká lesznek.¹ Az egészségről se feledkezzenek meg, egyfolytában két óránál többet ne tanuljanak.

Teljesen érthető, hogy ha éppen a cselekvés, akció érdekében az ebben az üzembem kialakult filozófia bizonyos egyöntetűséget, gyakorlati beállítottságot nyert.

És ha ez így állott és megállapítható a jezsuita skolasztikáról általában, akkor különösképen áll ez a középeurópai skolasztikára, különösen a kezdet éveiben. Ez megint teljesen érthető, éppen Középeurópa sajátos helyzete, a protestánsokkal való harc és a katolikus rétegek műveltségi állapotának alacsony színvonal, a papság hiánya miatt. A jezsuiták, amikor befolyást kezdtek gyakorolni a németországi és ausztriai teológiai és filozófiai oktatásra,² a legtöbb helyen igen siralmas viszonyokat találtak. Pl. Bécsben 1551-ben három tanár volt az egyetem teológiai fakultásán, és csak tíz hallgató. Ezek között is volt olyan, aki képtelen volt a kellő előműveltség hiányában megérteni az előadásokat³.

A jezsuiták minden erejükkel igyekeznek segíteni a siralmas állapotokon. Legtöbb helyen kiépítik egész iskolai rendszerüket. Hirtelen gyorsasággal szökik fel a tanulók száma. Tekintve azonban az ellenreformáció papszükségletét, egészen természetes, hogy a tudományos képzés nagyobb mértékben, mint másutt, elsősorban gyakorlati célú volt. Így érthető, ha nem egyszer még a rendtagok is a háromévi előírt filozófiát rövidebb idő alatt végezték el. Aristoteles magyarázatában ezért is némileg szabaddabb forma alakult ki, pl. Dillingen-ben; Aristoteles szövegét csak mellékesen érintették, jobban előtérbe lépett a tanár egyénisége és önállósága, a gyakorlati kérdések.

Ez az erősebb gyakorlatias beállítottság még a XVI. század végén is megmarad a német nyelvterület egyetemlein. Még mindig kevés a pap, sok a munka. A tanárok idejét is erősen lekötöti a hitvitázó tevékenység. Így kezd kialakulni egy elsősorban kontroverz teológiára beállított kiváló tudós generáció, mely megveti a középeurópai jezsuiták skolasztikus tudományosságának alapjait.

¹ Duhr: S. J.: Geschichte der Jezsuiten in den Lárdern deutschen Zunge. I. 554.

² Duhr: I. m. 49., 53., 163.

³ Duhr: I. m. 49.

De ha sajátos színezetet is vettek fel a középeurópai jezsuita tudományos „üzemek“, mégis állandóan kapcsolatban maradtak a római és más külföldi, spanyol tudományos gócpontokkal. Ezt mutatják a korabeli olvasmányjegyzékek és könyvtárak is — éppen maga Pázmány és az a tény, hogy a nagy jezsuita teológusok és filozófusok művei hamarosan itteni nyomdákban is megjelennek. (Toletus: *Introductio*. Bécs. 1562. Pázmányig már 7 kiadásban. Fonseca: *Instituiones Dialecticarum*. Pázmányig 7 kiadás, Kölnben már 1569-ben, Ingolstadt, Würzburg-ban, stb.)¹ Ezek az adatok is mutatják, hogy a középeurópai jezsuita főiskolák és egyetemek is teljesen bekapcsolódtak a nagy skolasztikus vérkeringésbe. Másrészt meg azt sem szabad elfelejteni, hogy a tanárok jó része idegen volt és az itteni származásúak is gyakran kerültek külföldre. Ezeken kívül is az állandó vizitációk, irányítások stb. gondoskodtak a rendi tudomány egységéről. Így teljesen érthető, ha a középeurópai tudományos „üzemen“ keresztül is Pázmány közvetlenül érintkezésbe kerülhetett az általános, előzőekben már megjellemzett jezsuita skolasztika szellemével. Az a szellem, mely Középeurópában jellemezte a jezsuita iskolákat, így csak fokozatilag tér el a spanyolországi, illetőleg portugáliai skolasztika szellemétől, ahol inkább lehetett *csak* tudományos célokat szolgálni. (Evora, Coimbra: *A Rat. Stud.* 1586. alaposabb filozófiai képzést ír itt elő, mint másutt.²)

Pázmány éppen a tudományos „üzem“ révén, melynek hatása alá került, adottságaival az iskola szelleme szerint formálódott. Ezzel a nagy „üzemmel“ való érintkezés révén tehát Pázmány mindenestől belenőtt a skolasztika, a sajátosan jezsuita skolasztika szellemébe. Pázmány filozófiai művei lényegükben és gyökereikben már ezeknek az éveknek a folyamán kialakultak, legalább tudás-anyagi, tartalmi és szellemi szempontból, ha nem is formálisan. Hogy úgy írta meg annakidején őket, ahogy megírta, az igen nagy mértékben kiképztetésében leli magyarázatát.

A jezsuita tudományos üzemnek a hatása nem szűnik meg Pázmány bécsi tartózkodásával. Csak még jobban erősödik és mélyül teológiai tanulmányai alatt. Igaz, ezek az évek már nem oly jelentősek filozófiai alakulása szempontjából, a tényleges

¹ Michelitsch: I. m. passim.

² Pachtler: I. m. 126.

filozófiai tudáskör bővítése vonalán. De igen jelentősek abban, hogy a jezsuita skolasztika szellemébe még jobban bevezetik Pázmányt. 1593-ban már nem találjuk Pázmányt Bécsben. Rómába küldik teológiára. Itt négy éven keresztül tartózkodik, 1593—1597-ig. A római kollégium jegyzőkönyvében áll 1596-ról: Petrus Pázmán Theologus quarti anni defendet Theologiam.¹ Tanárai: Theol. Schol. Mutius de Angelis, Petrus Antonius Spinelli; biblikus: Joannes Antonius Valencius; más szakokból: Benedictus Perrerus (Pereyra), Johannes Azorius, Michael Vasquez.² Pázmány Benedictus Pereyrában a spanyol skolasztikával lép közvetlen kapcsolatba. Művét (természetfilozófiáját) jóllehet nem filozófiát, hanem teológiát hallgatott nála, gyakran idézi. A domatikában főleg Vasquez M., a morálisban Azorius János lehetett rá nagyobb hatással.³ Pázmány római tartózkodása filozófiájának alakulása szempontjából annyiban jelentős, hogy itt ismerkedett meg alaposan a szentatyákkal, a sok filozófiai elemet tartalmazó skolasztikus teológiával, és közvetlen kapcsolatba került a spanyol szellemű és tősgyökeresen jezsuita, megújított skolasztikával. Ezek az évek tették teljessé Pázmány skolasztikus képzettségét.

Pázmány Péter gráci éve.

Teológiai tanulmányai után Pázmányt Grácba küldik. 1597-ben, mint praef. convictorum szerepel. 1598—1600-ig a bölcselet tanára. Akkoriban a sematizmus⁴ tanúsága szerint a gráci egyetem filozófiai tanárai (hárman tanították a filozófiát): 1597 elején: Sebastianus Scipio lector metaphysicae, Hieronymus Laelius lector physicae, Guilelmus Writus (Wright V.), az év végén Scipio helyébe lép Laelius, ezébe Writus és az új tanár Pázmány Péter, mint lector logicae (1598). Pázmánynak így ebben az évben elő kellett adnia a summulát és a rendszeres logikát. Ebben az évben Pázmánynak 7 jezsuita és ezenkívül

¹ Franki (Fraknói): I. m. (I. életrajz.) III. 332.

² Franki: I. m. u. o. Dudek J.: Dogmatikai olvasmányok. Bp. 1914. 310.

³ Félegyházy József: Bécsi és római hatások Pázmányra. Kat. Szemle 1930. ápril. 201—2.

⁴ Pannonhalmán. I. m.

20—30 más hallgatója volt, magyar egy sincs közöttük. 1599-ben tanárok: Guil. Vrichus lector metaphysicae, Petrus Pázmán lector physicae, Guil. Laimermanus lector logicae, Pázmánynak jó barátja, Ferdinánd későbbi gyóntatója.¹ Az 1600. év hiányzik a sematizmusból, de valószínűleg ugyanazok a tanárok tanítanak. Pázmány tehát Grácban újra találkozik egykori filozófia tanárával: Wright Vilmossal, különben azonban tanártársai közül egyik sem különösebb jelentőségű filozófiai szempontból.

Pázmány Péter, mint gráci tanár alapos készültséggel tanítja a bölcseletet, igyekszik magát állandóan tovább képezni. Erről bizonyoságot tesznek éppen filozófiai művei és az olvasott könyvek jegyzéke. Elöljárói is látják, dicsérik tehetségét. A Jézus Társaságnak 1900-ban még Exatenben őrzött katalógusában Pázmányra vonatkozólag az 1600. évről ez a megjegyzés áll: „Annorum 30, acuti ingenii, boni iudicii et prudentiae, profectus valde bonus in litteris, aptus ad docendum philosophiam et theologiam, et forte ad gubernandum“.²

Pázmány filozófiai művei szempontjából nem jelentéktelen tekintetbe venni a gráci egyetem viszonyait. Az 1585-ben egyetemi rangra emelt jezsuita kollégium az ellenreformáció stájerországi központja. Típusos példája a középeurópai egyetemeknek. A jezsuiták iskolája nagyhírű iskola, sokan keresik fel. Ferdinánd, aki alig egy évvel Pázmány odaérkezése előtt vette át a tartomány kormányzását, még erősebb tempóban folytatja a restauráció munkáját. Így Pázmány Péter forrongó és harcos élet középpontjába kerül.³ A restauráció küzdelmei állandóan szellemi feszültségben tartják a rendház tagjait. Ily viszonyok között érthető, hogy alig egy néhány év múlva Pázmány is bekapcsolódik már itt Grácban a vita-irodalomba. Fontos ez annyiból, mivel Pázmány filozófiai művein nagyon megérzik ez az elsősorban praktikus célra való beállítottság. Csak annyit, amennyi feltétlenül kell. Gyakran kitér — ahogy már utaltunk rá — a protestantizmusra, érzik rajta, hogy készül fel és akarja növendékeit is felkészíteni az apostoli hivatásra. Így jöllehet Pázmány az elméleti tudományos gondolkodásnak kiváló képviselője.

¹ Kastner J.: Pázmány Péter gráci évei. Kat. Szemle. 1935. 1., 2. szám.

² Pázmány Péter levelei. Gyűjt. Kiadás. I. 756.

³ Kastner: I. ni.

lője, mégis *mindig* cselekvésre feszülő szelleme nem érzi magát teljesen otthon a katedrán, aktív életre vágyik.¹ Hamarosan fel is váltja tanszékét, — igaz most még csak rövid időre — az apostoli aktív munkával.² Már előbb is el akart menni Grácból (1598-ban).³

Fontos körülmény Pázmány filozófiai műveinek alakulása szempontjából és tudományos értékére az is, hogy a gráci ház hatalmas, jól felszerelt rendház volt. Ebben az időben kb. 70. jezsuita lakta. Teljes iskolarendszere ki volt fejlesztve. Így a Pázmány rendelkezésére álló nagy könyvtár biztosította a tudományos továbbképzést. És tényleg Pázmány állandóan gondos figyelemmel kíséri a tudományos irodalmat, a legújabb könyveket is elolvassa. Ahogy utaltam rá, az újonnan megjelent könyveket a kész szövegbe utólag, jegyzet alakjában dolgozza be. Pl. *Physicájában*, *Előadásában* (erről is fennmaradt egy kézirat, — a hallgatók jegyzetei alapján) még nem említi ezeket a műveket. Ebből az is következik, hogy Pázmány előadásai megtartása után is tovább javította és fejlesztette tudását.⁴ Pázmány kézirateit gondosan megőrzi. Itt kell még megemlíteni azt is, hogy két disputa, melyet Pázmány vezetésével tartottak 1600-ban, megjelent nyomtatásban is. Ez a tény is bizonyítja Pázmánynak, mint tanárnak a buzgóságát. (*Theses Philosophicae: De ente eiusque etc... . praeside R. P. Petro Pazmani... Graecii. 1600. Assertiones philosophici de Corpore naturali... Praeside R. P. Petro Pazmani. u. o. 1600.*)

Pázmány filozófiai műveinek olvasmány anyaga.

Pázmány filozófiai művei olvasmányanyagának a megállapítása **még jobb** fényt vet a filozófus Pázmány alakulására. Megmutatja egészen pontosan azokat az utakat, objektivációkat, melyek révén közvetlen kapcsolatban volt kora szellemével. Másrészt átvezet Pázmány műveinek, mint egyedi alkotásoknak a vizsgálatához.

Ennek az olvasmányanyagának a megállapítására útmutatást nyújtanak

¹ Kornis: Pázmány személyisége. Bp. 1936. 6.

² Kornis: I. m. 7.

³ Levelek. I. 756.

⁴ Erre különben tanulságosan mutatott rá Klauser M.: *Regnum* évkönyv. 1935. Pázmány Péter írói műhelyéből — Pázmány más műveivel kapcsolatban.

a pontos *idézetek*. Pázmány a pontos idézésre különös gondot fordított egész életében. Ahol az idézetek nem elég pontosak, a Dialecticában a rossz másolás miatt vagy a Physica kommentárokból esetleg Pázmány olvashatatlan kézírása miatt, ott a kiadó gondosan utánanyomozva feltüntette a helyes idézetet is. Ezek alapján azonban csak az idézett szerzőket ismerjük, de nem azt, hogy Pázmány ténylegesen is milyen műveket olvasott el. Felvetődik tehát a kérdés, vajjon Pázmány mindazt a könyvet, amit idézett, olvasta-e. vagy esetleg csak másodkézből idéz-e. Ezt figyelmes összevetés és szövegelemzés alapján igyekeztünk megállapítani, úgy véljük, kellő pontossággal. Ezek alapján azt lehet állítani: Pázmány az idézett művek jelentős részét olvasta, első kézből ismerte. Ennek a bizonyítékai:

1. Egyik művében pl. a Dialecticában idézett művek legnagyobb része szerepel többi filozófiai műveiben is, teljesen pontos és részletes idézéssel. Általában filozófiai műveiben használt irodalma egyes specifikus művektől eltekintve ugyanaz.

2. Az idézés jellege. Pázmány pontosan idéz. Lehetőleg mindig megemlíti, hogy mikor használ közvetlen és közvetett forrást. Igen ritkán fordul elő az általánosságban mozgó idézés: pl. Toletus alicubi (D. 196.) Augustinus alicubi (D. 110.). Idézeteiben fejezetszám, szerző és könyvcím egyaránt szerepel. Amikor másoktól veszi idézeteit, legtöbbször csak a nevet említi meg, a könyvet ritkán, pl. Occamnál. (VI. csak Biel Gábor révén ismerte.) Néha egészen nyíltan feltünteti azt is, hogy valamely tant más után ismert (Citati a Fonseca D. 234., 286. etc. Toletus, qui citat permultos... D. 299.).

Pázmány olvasmányai igen széles kört ölelnek fel. Valóban áll róla az előbb idézett megjegyzés ilyen értelemben is: *profectus valde in litteris*. Az olvasott könyvek sokoldalúságukkal rámutatnak arra, hogy mily mélyen benne állt Pázmány kora szellemében.¹

Aristoteles. Pázmány feladata volt Aristoteles kommentálása nyomán tárgyalni a logika és fizika kérdéseit. Használta Aristoteles műveit: kérdés az, mily műveit, eredetiben vagy fordításban, és ha fordításban milyen fordításban? Az első kérdésre röviden válaszolhatunk és a részletes felsorolást is mellőzhetjük — t. i. Pázmány ismerte Aristotelesnek vl. minden akkor közkezen forgó és neki tulajdonított könyvét. Hiszen már filozófiai tanulmányai alatt keresztül kellett magát dolgozza éppen a főbb Aristoteles-i műveken. Ezt bizonyítja az a könnyedség is, mellyel Aristoteleset idézi. Természetesen legalaposabban azokat az Aristoteles-i könyveket ismeri, melyeket kommentálnia kellett: így a logikai iratokat, a fizikai: általában természetbölcseleti és természettudományos iratokat; igen sokszor idézi Aristoteles metafizikai könyveit és pszichológiai tárgyú értekezéseit, etikai és egyéb műveit (Rethorica, Problemata). Idéz ezeken kívül még két tévesen Aristotelesnek tulajdonított művet is: *De morbo et sanitate* és *De omne et vita*.

¹ Mivel Pázmány műveinek kiadása nem közli összefoglalóan a használt művek jegyzékét, azért a teljesség kedvéért kénytelenek vagyunk összefoglalólag, de részletesen leközölni ezt, mindenhol kiemelve azokat a szerzőket és fontosabb műveiket, melyeket Pázmány főleg használt. Pázmánytól közvetlenül ismert és inkább használt szerzők dőlt betűvel vannak szedve.

Csak a *Dialectica* egy kötetében a kommentált Aristoteles-i műveken kívül Aristotelest 651-szer idézi. Legtöbbször egészen pontos helymegjelöléssel. Egész ritkán fordul elő, hogy a pontos idézés helyett csak nagyjából utal pl. *alicubi dicit* (D. 101.).

Ezeket az aristotelesi könyveket nem egyszerűen csak másodkézből ismerte. A másodkézi idézés lehetősége mindenestre ki van zárva azoknál a műveknél, melyeket Pázmány tanult vagy kommentálnia kellett és tényleg is kommentált. Így a *Metaphysicát* is feltétlenül ismerte közvetlen tanulmány alapján, jóllehet nem maradt fenn Pázmány *Metaphysica* kommentárja. Az viszont lehetséges, hogy egyes kisebb jelentőségű és ritkábban idézett Aristoteles-i könyveket közvetlenül nem ismert, csak másodkézből: főleg Fonseca alapján.

Másik probléma: vajjon a görög eredeti vagy a latin fordítás alapján használta-e Pázmány Aristoteles szövegét? Minden valószínűség szerint lehet állítani, hogy elsősorban a latin fordításokat használta. A skolasztikus oktatásban általában ez volt a szokásos, még a humanizmus korában is. Viszont a korabeli legalaposabb művek közvetlenül a görög szöveget vették irányítóul, így pl. Fonseca kommentárja. Pázmánynak volt görög tudása, megkövetelte ezt a jezsuita tanulmányi szabályzat. Különböző bizonyágot tesznek *erről* Pázmánynak gyakori görög filológiai megjegyzései is. Így valószínűleg ismerte Pázmány a görög szövegeket, és használta is azokat, különösen egyes vitás helyeknél. Azonban általában és főképpen mégis a latin szövegeket veszi alapul.

Régebben, a középkorban, elsősorban Moerbeke Vilmos és Grosseteste JRóbert fordításait használták. A humanisták azonban nem voltak megelégedve ezekkel az áttüzetésekkel. Ezért többen is készítettek új fordításokat: így Trapezunti Gergely, Bessarion, Argyropylos János stb. Ezek a latin Aristoteles-ek nyelvi szempontból jobbak voltak ugyan a középkoriaknál, de nem mindig lehet ezt róluk elmondani filozófiai szempontból.¹ Pázmány is ismerte ezeket a fordításokat és használta is őket. Ezt mutatják azok a kritikai megjegyzései, melyeket tesz velük kapcsolatban. A kényesebb szövegeknél össze is veti több fordító véleményét és igyekszik megállapítani, a filológiai szempontból helyesebb és az intenció Aristotelisnek jobban megfelelő szöveget. így vl. használta Argyropylos (1486) *Analytica Posterior* és *Praedicamenta* fordítását. Kritizálja is: *qui illa verba capitis 4. Antepredicamentorum sic transfert. . . D. 213.*). Összeveti Argyropylos és Július Pacius fordítását: *vertunt illum locum hoc modo* (D. 248.). Ezekből az adatokból nyilvánvaló, hogy Pázmány gondosan igyekezett használni Aristoteles újabb fordításait is. De az is valószínűnek látszik, hogy legalább a régebbi kommentárok (pl. Tamás) révén a régi fordításokkal is összeköttetésben volt.

Aristoteles kommentárok Pázmány filozófiai műveiben. Pázmány Aristoteles műveinek magyarázata közben az előírásokhoz híven Aristoteles leg-

¹ Grabmann: *Die Aristoteles Kommentare des h. Thomas v. Aquin. Mittelalterliches Geistesleben.* 310. skk.

híresebb kommentátorainak a műveit is felhasználja. A Pázmány által ismert Aristoteles kommentárok 5 csoportba sorolhatók:

régi görög kommentárok,
 középkori latin kommentárok,
 középkori arab és zsidó kommentárok,
 újkori skolasztikus: tomista, jezsuita kommentárok,
 újkori renaissance kommentárok.

A régi görög kommentárok közül ismeri és legtöbbször használja:

Alexander Aphrodisias (III. század) kommentárjait, valószínűleg közvetlen ismeret alapján.
 Themistius (IV.).
 Theoprastus (IV.) logikai kommentárjait ritkábban idézi, vl. Fonseca és Averroes nyomán.

Hivatkozik még

Aquilinus (III.), Dexippos (VI. újplatonista) és Clearchus-ra (cyprosi), Eudemos-ra (rhodosi) Averroes nyomán.

Az alexandriai iskola kommentátorai közül ismeri:

Ammonius Hermias (V.), Simplicius (V.) és Philoponus logikai, *Physica* és *Metaphysica* kommentárját. Ezt a három szerzőt rendszeresen együtt idézi. Azt nehéz eldönteni, hogy közvetlenül ismerte, vagy csak Fonseca és Toletus révén: tény azonban annyi, hogy leggyakrabban Fonseca nyomán idézi őket. Azonban azt is **tekintetbe kell venni**, hogy éppen a jezsuita iskolákban a humanizmus hatása alatt szerepeltek ezek a kommentárok.

Biztosan közvetlenül ismeri — mivel kommentálja is

Pocphyrios (III.) *Isagoge*-ját. Valószínűleg Boethius fordítását használja, akinek kommentáros egyéb fordításaira is szívesen hivatkozik Pázmány. Boethius fordításai ebben az időben éppen a könyvnyomtatás révén nagy publicitásra tettek szert.

Középkori arab kommentárok. Jóllehet a Jézus Társasága előírásai szerint elsősorban a latin kommentátorokat kell felhasználni, ez nem jelentelte az arabok teljes mellőzését. Pázmány jól is ismeri ezeket és közülük különösen Averroest tartja sokra (v. ö. a renaissance averriostái: Zabarella és Pázmány!)

Averroes-nek († 198) úgyszólván minden kommentárját idézi. Néha mások alapján idézi ugyan Averroest, de máskor meg Averroesre hivatkozik, mint mások véleményének forrására. Ebből azt lehet következtetni, hogy közvetlenül is ismerte a Cordubensis-t.

Ritkábban hivatkozik már

Avicennára (XI.), Avicbron-ra (XI.). Csak másodkézből ismeri őket. Gyakran emlegeti az arab filozófusokat Arabes összefoglaló név alatt.

Ezek alapján megállapítható, hogy Pázmány az arab kommentárok közül egyedül Averroest ismerte közvetlenül. Ezzel kapcsolatban érdekes azt is megfigyelni, hogy míg pl. Tamás annak idején Aristoteles-kommentárjában leginkább Averroes *ellen* foglal állást és Avicenna *mellett*, addig Pázmány majdnem mindig Averroes *mellett*, ritkán csak ellene és majdnem mindig Avicenna *ellen* nyilatkozik.

A középkori latin kommentárok közül:

Albertus-nak (XIII.) csak egy-két művét említi (Praed., Perih.) vl. másodkézből, viszont

Szent Tamásnak legtöbb kommentárját közvetlenül ismeri. De ezeket a kommentárokat inkább csak a logikai iratokkal kapcsolatban használja fel, míg a Physcában alig hivatkozik rájuk. Egyes tamási műveket azonban Cajetanus, Fonseca, Toletus, Soncinas, Suarez alapján idéz.

A középkori virágzó skolasztika idejéből való kommentárok közül hivatkozik még néhányszor

Duns Scotus-ra, akinek tévesen tulajdonít egy Praedicamenta és Metaphysica kommentárt.¹

A későbbi középkor kommentárjai közül főleg idézi a skotista kommentárokat.

Lychetus Ferenc O. F. M. (XIV., Brescia),

Burleus (Burleigh, O. F. M. XV., Oxford),

Antonius Andreas O. F. M. (XIV.),

Trombetta Antal O. F. M. († 1518 Pádua), Quaestiones in 11. Met. Aristotelis kommentárjait,

és a nominalista

Albertus de Saxonia (XIV.) Phys. kommentárját (csak a Physicában). De ezeket a műveket éppen, mivel kevészer idézi, másrészt legtöbbször a pontos hely megjelölése nélkül, nem igen ismerhette közvetlenül.

Annál inkább ismerte azonban a *{ellendülő skolasztika tomistaszelle mű kommentárjait}*:

A XV. századi iskolából Dominicus de Flandriát és Philippus de Ferrariat

ugyan valószínűleg mások nyomán idézi, de már

Soncinast († 1494) igen jól ismeri. Kiváló Met. kommentárja (Quaestiones super divinum sapientiam Aristotelis) Pázmány egyik fő forrása.

A XVI. századi iskolából sokat idézi

Cajetanus († 1534) logika,

Ferrariensis (Sylvester, f 1528) Phys. kommentárját, a platonizáló

Javellus-t († 1538), ennek In libros Met. epitome és Compendium Logicae művét és a jezsuita iskolákban is népszerű salamancai domonkos

Soto (Dom.) († 1560) műveit, különösen logikai és Physica kommentárját.

Mindezeket a műveket elsőkézből ismerte Pázmány,

¹ Üeberweg—Geyer: Grundriss. 507.

Jezsuita kommentárok.

Természetesen legjobban ismerte és használta Pázmány saját rendjének kommentátorait. Ezeknek, főleg Fonseca és Toletus használatára kötelezik a Ratio Stud. előírásai is.¹

Fonseca († 1599) addig megjelent összes műveit használja. Met. kommentárja Aristoteles után legtöbbször idézett mű Pázmány filozófiai műveiben.

Különösen a Physicában sokat idézi a híres

Cucus Conimbricensis Physica kommentárját és római tanárának,

Pereyra (Benedictus), (†1601) Phys. kommentárját (Physicorum sive de principiis rerum naturalium libri 15.)

Fonsecán kívül a jezsuita tudósok közül másik legfőbb forrása és olvasmánya

Toletus († 1596) minden műve (logikai és Physica kommentárjai egyaránt és a De anima kommentárja).

Starcz († 1617) nem szorosan kommentár jellegű Disputations Metaphysicae-ját különösen a Physica átdolgozásában használja igen sokszor. Látszik, hogy behatóan ismerte. A főként használt tomista és jezsuita iskolabeli kommentárokon kívül a többi korabeli egyáltalán számításba jöhető neveket is ismerte Pázmány. Igaz — ezeket minden valószínűség szerint másodkézből — megint csak főleg Fonseca alapján. Így a

Parisienses doctores skotista szellemű kommentárjait,²

hivatkozik még a löveniek (Lovanienses) és a kölneik logikai, illetőleg Physica kommentárjai is.

Újkori, nem skolasztikus kommentárok: Pázmány nemcsak a szorosan vett skolasztikus Aristoteles kommentárokat ismerte, hanem a régebb és újabb averroista és a renaissance kommentároknak jó részét is. Az averroisták közül különösen sokszor hivatkozik *Jandumus-ra* († 1328) Questiones in XII. libros Met. *Niphus* (Augustinus f 1546) logikai kommentárjaira. Egyike legtöbbször idézett auktorainak, *Zabarella* (Jakab, f 1589) Aristoteles kommentárjait is igen gyakran idézi, *Pavesius* (Joh. Jac. Neopoiitanus XVI.) Met. kommentárját szintén elég gyakran.

Hivatkozik, — ezen kívül — azonban csak másodkézből

Achillinus (XVI. averroista) Paulus Venetus (O. A. E. XVI. enciklopedista) Aristoteles Met. kommentárjára,

Vicomercatus (XVI.) Met. Phys. és *Argentinus* (Thomas de Strassbourg) kommentárjaira egy-két helyen, főleg Fonseca nyomán.

Ezek alapján nyilvánvaló, hogy Pázmány fő forrásait Aristotelest és az Aristoteles kommentáriródmalmat alaposan ismerte. A kiválóbb szerzőket mind elsőkézből, közvetlen olvasás alapján, a kisebbjelentőségűeket pedig főleg Fonseca-nak, a teljes ismert Aristoteles irodalmat felölelő műve alapján.

¹ Pachtler: I. m. 131.

² Prantl: Geschichte der Logik. IV. 209.

Pázmány azonban nemcsak Aristotelessel, hanem a más irányú irodalommal is szoros érintkezést keresett. Ezeket az írókat — mivel nem közvetlenül szólta az Aristoteles-i szöveghez, hanem csak részletkérdésekhez, inkább egyes kérdések tárgyalásánál használta fel.

Antik filozófusok, Aristotelesen kívül: Antik filozófusok is szerepelnek a Pázmánytól ismert művek között. A humanizmus megkövetelte ezt. A görög filozófusok közül: feltűnő, de a jezsuita skolasztika Aristoteles-i jellege miatt érthetően teljesen háttérbe szoruló Platónnak alig való használata. Hivatkozik ugyan néhány művére (Philebos, Timaios, Sophista, Parmenides, Menón, Alcibiades, Cratylos, Republica), de tekintve az idézés módját, nem ismerte ezeket közvetlenül.

Ugyanezt kell a névleg említett, de csupán Aristoteles útján ismert (csak így ismerhette — hisz akkor nem voltak még közkézen a régi görög fragmentumok) — Heraclitos, Thales, Hesiodos, Anaxagoras, Leukippos, Parmenides, Demokrites-ről és a többi görög filozófusok tanításáról mondani, Aristotelesen kívül..

Platón legtöbb tanításáról az akkor elég népszerű könyvekből

Alcinoon (II.) De doctrina Platorus,

Gellius (II.) Noctes Atticae,

Plutarchus (II.) Placita philosophorum (pseudo mű),

Diogenes Laërtius (III.) Peri Bion: Vita Zenonis, Epicuri, Platonis, Aristotelis, Aristippi,

Macrobius (V.) De somnio Scipionis műve alapján értesült.

Az újplatonisták közül a már említetteken kívül (Porphyrios, Dexippos) hivatkozik Pázmány

Plotinos (III.) Eneades-ára, melyet ha nem is biztos, de lehet, hogy közvetlenül ismert, jóllehet néha Fonseca nyomán idézi. Ebben az időben ugyanis eléggé közkézen forgott Marsilius Ficinus fordítása.

Egyszer-kétszer hivatkozik a szíriai származású, IV. századbéli filozófus Aetius Valesius: Sacra philosophiae című művére, a 4. szillogizmus figuráról tárgyalva utal Averroes és Zaberella nyomán *Galerimra* (II.) is, akinek különben orvosi műveit jól ismeri.

Latin filozófusok Pázmány filozófiai műveiben. Pázmány a latin filozófusokat jobban ismeri, mint a görögöket Aristotelesen kívül. Ez megint érthető a jezsuita oktatás latinságot előtérbe helyező szelleméből. Pázmány már középiskolai tanulmányai során megismerkedhetett éppen a legjelentősebb latin gondolkodókkal, érthető, ha filozófiai írásaiban is hivatkozik rájuk.

Nagy tisztelettel idézi

Cicero (I. Kr. e.) néhány művét: főleg a De finibus, Ad Brutum, Academica, Topica, a nagyon kedvelt

Senecának (I. Kr. u.) művelt: Quaestionum naturalium libri, Epistolae főleg 49., 50., 60., 88., 90., 99. levelét

Különben is Seneca később is kedvelt szerzője maradt Pázmánynak.¹

¹ Lakatos Vince: L. Anneus Seneca Pázmány P. prédikációiban. Keszthelyi rk. g. értesítője. 1906.

Plinius (I.) *Historia naturalis*-a különösen Pázmány természettudományi ismeretei szempontjából jelentős.

Sextus Empiricus (II.) *Hypotyposesis*-ára és a retorikai oktatásban korában gyakran használt

Quintilianus *Institutiones Oratoriae*-jára elég gyakran hivatkozik Pázmány.

Trallianus (Phlegon de Trallia (II.)) *16 libri de Olympiadibus* című művét

Valesius nyomán idézi

Ezen kívül a latin filozófusok közül még hivatkozik

Varro-ra is.

Ebből az aránylag nem nagy számú idézetből is kitűnik, hogy Pázmány, mint korának igazi gyermeke mennyire ismerte a latin szerzőket. Teljesen otthonosan mozog idézésükben.

A zsidó filozófusok közül egyszer-kétszer különösen a *Physica*-ban Philot idézi. (De mundi officio művét) vl. másodkézből.

Őskeresztény írók Pázmány filozófiai műveiben. Pázmánynak teológiai műveiből különösen élénk tűnő patrisztikus műveltségének már filozófiai irataiban is megtaláljuk a nyomát. Sokszor hivatkozik az atyákra, különösen olyan kérdésekben, melyek a teológiával némileg összefüggnek: így pl. az anyag mivoltáról tárgyalva, az okokról szólva, vagy a csillagok mozgására vonatkozó álláspontját kifejtve (a Ph. kommentárokból elsősorban). Szerepel Pázmánynál a legtöbb spakulatív szempontból jelentős atya: Justinus, Tertullianus, Arnobius, Theodoretus Cyrensis, Heraclius (gnostikus) a II. századból.

Eusebius Caesariensis (IV.); Clemens Alexandrinus, Origenes az alexandriai iskolát képviselik, Efreem és Damascenus keletet (Szíria). A latin atyák közül legtöbbször hivatkozik Ambrosiusra, néha Damasusra és Hippolytusra és főleg Szent *Ágostonra*, akit Pázmány különösen alaposan ismer. Jól ismeri Boethius-t, nemcsak fordításait, hanem eredeti műveit is. Az atyákat az akkor már szokásban levő vl. szemelvényes vagy összefoglaló kiadások alapján ismerte.

Egyéb, nem Aristoteles kommentár jellegű skolasztikus művek Pázmány filozófiai műveiben. Pázmány módszere megkövetelte, hogy ne csak a szorosan vett Aristoteles kommentárokat használja, hanem egyes kérdések tárgyalásánál igénybe vegye, a legkiválóbb tudósok más tárgyú könyveinek idevonatkozó gondolatait. Az idézett skolasztikus műveknek legnagyobb része főleg teológiai tartalmú *Sententia* vagy *Summa* kommentár,

Petrus Lombardus sokáig tankönyvként szereplő *Sententia*s könyvének főbb magyarázóit mind idézi Pázmány és vl. nagy részét közvetlenül is ismeri Sokszor követi tanaikat. Ezek között a kommentárok között képviselve van a tomista iskola:

Szent Tamás, Capreolus (XIV.) kommentárjaival, a régebbi franciskánus iskola:

Bonaventura másodkézből ismert kommentárjával,

a skotista kommentárok közül: *Duns Scotus* (XIV.), *Mayronis, Fc.* (XIV.), *Major.* } (XIV.).

De a skotista és tomista kommentároknál sokkal többet használja és követi is sokban a nominalista kommentárokat, mint:

Durandus-t (XIII.), *Occam-ot* (XIV.), valószínűleg csak másodkézből, *Biti Gábor* (XV.) Occam tanait adó *Epitome et collectorium ex Occami műve* után. Bielt és a sokban nominalista irányú *Gregorius* (Riminen-sis, XV.) igen sokat használja. Viszont *Aureolus-ra* (XIV.) kevesebbet hivatkozik. Egyszer-kétszer idézi csupán és ekkor is valószínűleg másodkézből Bassolius (XIV.) és Richárd de Sudsset (XIV. századi) nominalista műveit.

Summa Theologia (Thomae) és a Summa kommentárok Pázmánynál.

Ahogy már utaltunk rá, Pázmány igen sokat használja Szent Tamás műveit, különösen a *Dialectica* kommentároiban. Igen alaposan ismeri és gyakran idézi is Szent Tamás Summájának témájával összefüggő részeit, pl. relatio tan: I. 28. qu, habitus I., II. 53. qu. — Tamás művei közül kifejezetten idézi a két *Summa-t*, *De Veritate*, *De potentia*, *De ente et essentia-t*, *De spiritalibus creaturis* (ezt vl. Fonseca nyomán), *De virtutibus*, és több kisebb művét (*Opuscula*: 42., 48., 56., 58.-at). És ahogy már említettük Tamás Aristoteles kommentárjait.

Pázmány filozófiai műveiben citált Summa kommentárok között két tábor van képviselve: a tomista (thomistae) és a jezsuita iskola. (Pázmány sokszor recentiores, iuniores-nek nevezi őket.)

A tomista iskolából szerepelnek

Cajetanus; kommentárján kívül még kisebb művei is (De conceptu entis, De nominum analogia),

Fetraciensis C. Gentes kommentárja, *Melchior Canus* kommentárja és *Loci Theologici-je Medina Bertalan*, *Benéz* kiváló XVI. századbeli tomisták komentárjai és a mercederarius *Zumel* Ferenc († 1607) Summa kommentárja.

A jezsuita iskolából idézi:

Vasquez (Gábel). *Fasulus Hieronymus*, *Suarez*, *Valentia-t* és *Molina-t*

Ismerte Pázmány a szorosán vett Summa és Sententia irodalmon kívül az egyéb nevezetesebb, részben régibb, részben újabb skolasztikus teológusokat is, így *Anselmus-t* (XII.), *Gilbertus-t* (Porretanus XII.) és *Alexander* (Halensis XIII.) Summáját és *Metaphysica* kommentárját másodkézből, *Holkot Róbert* (XIV.) és *Quaestiones Quodlibetales-át* és különösen *Haerues* (Natalis XIV.) és *Henricus* (Gandevensis XIII.) Summáját és *Quaestiones Quodlibetales-át*. E két utóbbi művet gyakran idézi. A Ph.-ban egyszer hivatkozik *Bellarminus-nak* (XVI.) *De Eucharistia* című művére.

Ezekből az adatokból látható, hogy Pázmány minden vonalon érintkezett a skolasztikus filozófiával és teológiával. De nemcsak ezzel:

Renaissance filozófusok Pázmány filozófiai műveiben. Nagyon jól ismerte Pázmány a renaissance filozófusokat. Filozófiai szemléletének alakí-

tásában, főleg természeti képének formálásában igen nagy szerepük van ezeknek a tudósoknak. Az inkább *filozófus* renaissance tudósok közül ismeri: *Mir&idolanust* (Pico de Mirandola) Apológia és De eversione singularis certaminis,

Bessarion (XV. platonista) művét: Contra calumniatores Platonis. És a firenzei.

Marsilius Ficinus (XV.) néhány művét (Theologica Platonica). Ezek a művek

Eugubinus (Steuchus, Gubbio Augustinus XVI.) De perenni phiosophia című művével fontosak voltak Pázmány Platón ismerete szempontjából is.

Legfontosabb és Pázmányra kétségtelenül legnagyobb hatást tett renaissance filozófus és természettudós azonban

Zabarella, akinek Pázmány úgyszólván minden művét idézi.

Ezek a nagyobb jelentőségű műveken kívül utal még néhány, számára kevésbé fontos műre, mint

Zimara (Antal XV.) Solutiones Contradictionum Aristotelis et Averrois, Tittelman (XVI.) Compendium phil. naturalis-ára, szerepel még Carpentarius (Jakab, párisi aristotelikus, XVI.) Platonis cum Aristotele in univers philosophiia comparatio című műve, Almainus párisi doktor

De consequentiis műve (XVI.) és a Pázmány korában sokat használt *Agricola* (Rudolf, XV.) De inventione dialecticae című műve. Ez utóbbi valószínűleg közvetlen ismeret alapján.

Oly széles körű volt tehát Pázmánynak renaissance-filozófia ismerete, hogy ezen a vonalon is mindenestől benne állt kora szellemében. De a szorosán vett filozófia műveken kívül hivatkozik más könyvekre is, főleg természettudományi és történeti jellegűekre. Ezek ax utalások azt bizonyítják, hogy a természetnézés és történeti szemlélet vonalán is kora szellemi nivóján állott Pázmány.

Nem filozófiai jellegű művek Pázmány filozófiai műveiben. *Klasz* szi kus természettudományi és természetbölcseleti művek.* Ismeri Pázmány és gyakran idézi Physica kommentárjaiban Climachust, igen gyakran hivatkozik az orvos Galenus műveire, különösen a De differentia febrium, De tuenda sanitate, De temperamentis címűekre, idézi az ugyancsak orvos Hippocrates-t, a geometer Eudidest, a földrajztudós Lucanust és Polybiost, Strabon Geographiá-ját, és a csillagász Ptolemaeust.

De természettudományi nézeteiben legfőbb forrásai nem az antik világ tudósai, hanem a *renaissance orvosai, csillagásza, útleírói (földrajztudósai)*. Világképe teljesen ezek szerint alakul, ahogy ez különösen Physica kommentárjaiban kiténik. A Pázmánytól idézett szerzők mind a renaissance természettudósainak legkiválóbbjai: valódi képviselői a renaissance természettudományos szemléletének.

Természettudósok, *csillagászok, orvosok:*

Acosta (De natura növi orbis), Bonamicus (De motu),

Buccaferrius,
Cardanus (De subtilitate — különösen sokat használt szerzője Pázmánynak),
 Conciliator (Differentiae),
 Contarenus (De elementis),
 Copernicus (Revolutionum libri) rendszerét részletesen ismerteti, sokban
 dicséri,

Del Rio (De mágia),
 Fracastorius (Homocenterion),
 Fernellius
 Hugó Gentilis,
 Maginus,
 Patritius, Franciscus (Quaestiones Peripateticae),
 Piccolimim, Fr.,
 Piccolimini, Al. aristotelikusok (Theoricae) gyakran idézi mindkettőt,
 Portó, Joh. Bapt (Magiae naturales),
 Telesius (De cometis),
 Turrisanus,
 ValeTiolus (Libri locorum communium medicináé),
 Vesolius (De fabrica corporis humani),
 Vega, Christophorus (De arte medendi),
 Vitellius (Opticat),
 Zunica,
 Zonari.

Ütleírók:

Alvarez (De rebus aethiopicis),
 Agathonides Guidius,
 Jovius (De rebus moscovitis),
 Lipsius (De admirandis Romae),
 Méla,
 Nugarola,
 Olaus,
 Odericus (Rerum indicarum),
 Phigofelto (Relationes de regno Congi),
 Rhamusius,
 Scholiastes.

Pázmány történelmi szemléletét a régi klasszikus, keresztény, az újabb renaissance kori és ellenreformáció idejéből származó szerzőktől nyeri. Természetesen az alább idézett szerzőket Pázmány közvetlenül nem mind ismerte, egy részüket más forrásból — nem utolsó sorban Baronius műve alapján ismeri. De mint későbbi művei is elárulják, Pázmánynak történelmi műveltsége magas fokon, kora színvonalán állott.

Legtöbbszörre idézett szerzők:

Herodotos, Caesar, Livius, Tacitus, Seneca,
 Josephus Flavius,

Socrates, Nicephorus, Sosozeugus, Diodorus, Orosius, Aelianus, Lolinus, Xiphilinus, Canestor (Petrus), Evagrius, Vincentius, Sighbertus, Palmensis, Surius, Antonius, Andreas Caesalpinus, Majolus, Nauclerus, Bonfrerius, Bonfinius és főleg az említett *Baronius*.

Nyelvszerek: ismerte kora szokásosan használt szótáriródmát, etimológizálási közben ezekre hivatkozik. Főleg:

Scaliger: De causis linguae latináé, Exercitationes exotericae,
Byetius: Etimológiai szótár.

Calepinus korában világhírű többnyelvű szótárát különösen szívesen használja.

Pázmány klasszikus műveltségének megfelelően igen jól ismeri a *költőket* is — különösen sokat idézi (főleg *Physica* kommentárjaiban): Homerost, Horatiust, (Aristoteles nyomán) Lucretiust, Ovidust, Propertiust, Vergiliust.

Pázmány hivatkozik többször a Szentírásra is; a *Physicában* — mivel itten inkább tárgyal teológiát és hitet érintő kérdéseket néhány százszor, a *Dialecticában* azonban alig egyszer-kétszer.

Ismeri kora nevezetesebb Szentírás kommentárjait is:

Sixtus Senensis,
Lyra, Jansenius, Maldonatus (Claudius Sanctus) műveit.

Egy-két alkalommal hivatkozik a zsinatok döntéseire is.

Összegezve: Pázmány minden tudomány területéről kb. 200 szerzőt idéz, mintegy 280 művel, ezek közül közvetlenül kb. 100—120-at ismert, 150 művel.

A Pázmánytól felhasznált irodalom összefoglaló jellemzése és jelentősége.

Ezek a magukban véve egyhangúnak tűnő adatok sokat mondanak: egész pontossággal rávilágítanak Pázmány filozófiai műveiben ható szellemiségek fő közvetítőire. Nem egyszerűen hatáskeresésről van szó itt, hanem arról, hogy sokban ezeken a műveken keresztül kapcsolódott be Pázmány a jezsuita, XVI. századvégi skolasztika szellemébe, a kor tudományos életébe. Éppen ezért nem közömbös jelentőségű már ebből a szempontból sem ezeknek a tényeknek számbavétele.

A műveknek felsorolása, használatuk gyakoriságának kiemelése rámutat arra, hogy Pázmány teljesen bele tudott kapcsolódni a XVI. század szellemébe, főleg a jezsuita skolasztika közösségi szellemébe. Így az előző fejezetben tett megállapításaink fogható adatszerűséggel is alátámasztást nyertek. Természetes, hogy Pázmány elsősorban a sajátosan kialakult jezsuita skolasztika szellemébe kapcsolódott be. Az ezen kívül eső kö-

rök közül nagyobb mértékben csak az itáliai renaissance filozófiája van képviselve, mint természetképének fő alakítója, más országokban fellépő antiskolasztikus irányokkal viszont nem lép kapcsolatba. Pázmánynak kora tudós szellemével való érintkezése nem volt felületes; szinte azt lehetne mondani, minden idegrosttal történt, sok tárgyon és szalon keresztül. Igazi közösségbe és közösség (iskola) által való bekapcsolódás volt.

A szellemi együttregzés fokának nem érdektelen jelzője az, hogyha összevetjük Pázmány filozófiai műveinek és Suarez *Disputationes Metaphysicae*-jének idézett szerzőit.¹ Itt csak arra kell vigyáznunk, hogy Suarez metafizikát, Pázmány pedig logikát és természetbölcseletet írt, tehát nem ugyanabban a tárgykörben mozogtak. Másrészt pedig arra, hogy Pázmány kisebb igények kielégítésére dolgozott. Ennek az összevetésnek az alapján arra az eredményre jutottunk, hogy nagyjából és lényegében a legtöbb Suareztól idézett író Pázmány is ismerte, mégpedig ahogy láttuk a fontosakat majdnem kivétel nélkül eredetiben és nem egyszerűen másodkézből. Ugyanezt az eredményt kapjuk akkor is, ha Pázmány filozófiai műveit összevetjük más, korabeli, főleg jezsuita szerzőktől való művekkel. Ebből is látszik az, hogy Pázmány rendelkezett a korától nagyra tartott és a tudományos nívohoz megkövetelt erudícióival.

Pázmány ezeknek a sok ágról jövő és sok irányú érintkezéseknek hatása alatt, ezek következtében tagja lett a skolasztika szellemi közösségének. Ez a tagság megadta neki a lehetőséget arra, hogy ennek a szellemnek *képviselője* legyen. De a tagság mint ilyen még nem adta meg az arra való alkalmasságot, hogy ennek a szellemnek *méltó* képviselője legyen. Ezt Pázmánynak kétségtelenül gyökeresen értékes tehetsége adta és tette. És így, amikor ez a magyar tehetség legalább is közepesen kedvező viszonyok, körülmények közé kerülve, kapcsolatba jutott a kor filozófiai műveltségével, skolasztikájával, rögtön szellemi közösségben élő, tényleges szellemi tag lesz, nem merőben holt, mechanikus tag. Ennek az élő kapcsolatnak a termékei filozófiai művei — és későbbi alkotásai.

¹ Grabmann: *Disp. Met. des. Fr. Suarez. I. m. 532.*

Ezek alapján világosan áll előttünk Pázmány filozófiai műveinek és a XVI. századi jezsuita skolasztikának, a skolasztika közösségi szellemének a viszonya. Tény: **Pázmány műve tagja és hordozója ennek a szellemnek.** Filozófiai műveiből kielemezhetőek ennek az együtt alkotó közösségi szellemnek összes lényeges vonásai és nagyjából megjelölhetőek azok az utak is, melyeken Pázmány egyéni szelleme bekapcsolódott a skolasztika korabeli szellemébe.

II. RÉSZ.

PÁZMÁNY DIALECTICÁJA ÉS PHYSICÁJA MINT EGYEDI ALKOTÁSOK.

Az eddigiekből tisztán áll előttünk: mennyiben voltak Pázmány filozófiai művei a korabeli skolasztika közösségi szellemének hordozói. De Pázmány filozófiatörténeti helyét és Pázmány filozófus értékét csak akkor tudjuk igazán megismerni, ha Pázmány filozófiai műveit, mint egyedet, egyedi alkotásokat is vizsgálat alá vesszük. Itt két feladat áll előttünk: Pázmány művei külső és belső jellegének megvizsgálása.

A) Pázmány filozófiai műveinek külső jellege.

1. Pázmány filozófiai műveire vonatkozó könyvészeti és irodalomtörténeti adatok.

Pázmány filozófiai művei ma legkönnyebben hozzáférhetők a budapesti tudományegyetem kiadásában (1894). Ebben a kiadásban Pázmány kizárólagosan filozófiai tartalmú művei három kötetet tesznek ki. A *Dialectica*, mely magában foglalja a bevezető fejezeteken kívül Porphyrios Isagoge-jához és Aristoteles logikai műveihez írt kommentárokat, 684 lapon; a *Physica* két kötetben került kiadásra, tartalmazza Aristoteles fizikai könyveihez írt kommentárokat, nevezetesen: Aristoteles *De Physica* 8 könyvéhez, a *De Coelo*, a *De generatione et corruptine*, a *Meteororum* 4-ik és a *Meteororum* többi három könyvéhez írt kommentárokat 610 és 552 oldalon. A kiadást Bognár István dr., a budapesti királyi magyar tudományegyetem hittudományi karának tanára rendezte sajtó alá az egyetemi könyvtárban őrzött kéziratok alapján.

A *Dialectica* kéziratának felírása: „Logica sumptibus D. Cardinalis Petri Pázmány ex autographo ipsius Cardinalis descripta est in ordine ad typum, sed imprimi non potuit morte authoris interveniente.“^x A kézirat nem teljesen befejezett 792 lapra terjed. Hiányzik az utolsó fejezete, azok a fejezetek, melyekben Pázmány a különböző tudományokat veti össze egymással. Közben is hiányzik néhány fejezet és fejezetrész: nevezetesen az *Analytica Prior*-hoz írt kommentár első disputatiojának az első és második fejezete az utolsó 16 sor kivételével. Ezen kívül még több helyen egyes sorok, vagy csak egy-két szó. Különbösen a kézirat másolat olvasható írású, de sajnos sok hibát tartalmaz. Ebből is látszik, hogy Pázmánynak már nem volt ideje a másolatot az eredeti kézirattal egybevetni, a másoló rossz olvasását kiigazítani. Az egyetem kiadásában megjelent *Dialecticában* azonban Bognár István igyekezett kijavítani a hibákat. Ott, ahol idézetekről volt szó, az idézett művek Pázmánykori kiadásából, különben megfelelő konjektúrával. Ahol az értelem volt homályos a rossz másolás miatt, a jegyzetben tüntette fel a valószínű jelentést. Mindenhol vigyázott azonban arra, hogy ne változtassa meg az eredeti másolat szövegét.

Az egyszerűség okáért tőlünk csak *Physicának* jelzett másik mű két példányban maradt fenn. Az egyik Pázmánynak kézírása, melyen világosan látszanak Pázmány későbbi javításai és betoldásai. Például Suarez *Disputationes Metaphysicae*-ját, mely csak 1597-ben jelent meg, még az eredeti kéziratba nem dolgozta be, de a jegyzetekben már mindenütt hivatkozik rá. Ezt az is igazolja, hogy a másik fennmaradt szöveg Pázmány előadása alapján készült iskolai jegyzet. Itt sincs még említés téve Suareznek e művéről. Különbösen is ez a jegyzet jelentősen rövidebb, mint Pázmány kézírata, egész fejezetek hiányoznak belőle.² Az eredeti kéziratot Pázmány a nagyszombati egyetemnek adományozta. Az egész kézirat egy kötetet alkot, amint tényleg összefüggő egész is: egy év fizikai anyagának, a második tanévnek teljes feldolgozása. Ezekből a kommentárokból igen kevés rész hiányzik, csupán a *Meteororum*-hoz írt kommentárok néhány utolsó fejezete, közben alig egy-két sor. Azonban jöllehet a kiadó

¹ Idézett kiadás Prol. XIX.

² Prológus. (Ph. I.) VII.

itt is nagy gonddal járt el, helytelenül tette, hogy a Pázmánytól zárójelbe tett részek közül egyeseket nem adott ki.¹ A *Physica* kommentárok kézírata különben abban is eltér a *Dialectica* kéziratától, hogy kevesebb benne a hiba, Pázmány a neveket is igen gondosan ít-ta le. Szövegét alaposan és többször is átnézte.

Pázmány filozófiai műveinek keletkezési ideje.

Pázmány műveit gráci tanári évei alatt írta. Nevezetesen a *Dialecticát* abban az évben vagy közvetlenül előtte, amikor a logikát kellett leadnia, eiső tanári évében 1598-ban. De mindenképen (ez kitűnik idézéseiből) még a többi műveinek kidolgozása előtt. A *Physicát* egy sajátkezű, a kéziratára tett jegyzet szerint Grácban 1598 jún. 22-én kezdte kidolgozni és 1599 márc. 11-én fejezte be. A jegyzeten pedig a következő jegyzet van: „In scholis coepi 13. Januarii 1599; finivi 28. Junii 1599. lectionibus 170 in universum libros Physicorum.“ Azaz 1598-ban megkezdte már művének kidolgozását, míg 1599 jan. 13-tól jún. 28-ig adta le. Így a *Dialecticát* már valószínűleg 1597-ben kezdte el kidolgozni.

Első kidolgozás után is tovább foglalkozott a kéziratokkal, amit igazol az, hogy a közben megjelent műveket is az első kézirat elkészítése után bedolgozta művébe. Így ahogy említettük Suarez *Disputationes Metaphysicae*-jét. Az is nagyon valószínűnek látszik, hogy a *Dialecticát* még külön a nyomdába való lemásolás előtt is átnézte, vagy legalább is előadásai után is újabb részeket dolgozott bele. Ennek bizonyítéka: a *Dialectica* 615. lapján a *scientia actualis*-ről szóló fejezet végén a következő megjegyzés áll: „Ordine sequeretur Disp. V. de habituali scientia et in universum de natura et causis habituum; sed quoniam t̃mporis iniuria ulterius progredi non patitur, in libros de Anima hanc disputationem transferimus, ubi de accidentibus intellectus erit disputandum.“ Ennek ellenére egészen részletesen kidolgozva a *scientia habitualis*-ről szóló *disputatio* következik. Ez a *disputatio* felépítésében is némileg eltér az előbbiektől, ebből arra lehet következtetni, hogy Pázmány művét nem minden részében dolgozta ki egyszerre, hanem egyes részeket tovább

¹ Prol. VIII., lásd a 218. lap után a hiányt.

fejlesztett. Ugyanez áll a Physica-ról, melynek a tanári előadás alapján készült kézírata jóval rövidebb.

Bármennyire is dolgozott azonban Pázmány művein később is, valószínűleg minden filozófiai műve majdnem teljesen, egy-két esetleges betoldástól eltekintve gráci tanárkodása idejéből származik.

2. Pázmány filozófiai műveit, mint egyedi alkotásokat jellemző és befolyásoló könyvszociológiai tényezők.

Pázmány mint tanár írta művét, így ez lényegileg az előadásra volt szánva. A mű megírásakor szerzője csak esetlegesen gondolhatott nyomtatásban való megjelenésre. Ez a tény a mű belső egyedi alkata szempontjából lényeges. Ugyanis alapvető szociológiai tény, hogy minden könyv alkotását egyik legjobban meghatározó tényező az olvasó közönség milyensége és érdeklődése. Pázmány Péter a gráci egyetemen olvasta fel előadásait. Első- és másodéves egyetemi hallgatóknak, akiknek többsége Alsóausztriából került ki. Ahogy már utaltunk rá, hallgatói nagy része világi papnak készült. Óriási volt a paphiány, szó sem lehetett túlzottan nagy igényű tudományos képzésről. Pázmánynak elsősorban arra kellett törekednie, hogy a rendelkezésére álló rövid idő alatt lehetőleg áttekintő ismeretet adjon minden, főleg a teológia számára jelentős filozófiai kérdéstről. Ezért tudatosan elhagyja — mily sokszor panaszodik az idő rövidege miatt, főleg a Physica-ban, az egyes fejezetek bevezetésében! — a kevésbé fontos részeket. Így nem vet ügyet a Dialecticában az inkább játék számba menő *conversio-s* vagy *medium-megáliasító* szabályok részletes elméleti ismertetésére. Egyszerűen utal Fonseca könyvére. Igyekszik mindenben csak az igazán fontos kérdésekre kitérni. Maga mondja a *Dialectica Prologus*-ában, hogy részint a bevezető részek tárgyalásában lesz rövid, hisz ezeket máshonnan úgymint megismerik. Másrészt bővebben is megtalálható más könyvekben. Kiemeli azt is, hogy csak azokat a részeket akarja behatóbban tárgyalni, melyek fontossággal bírnak a filozófia és teológia terén. A kis fontosságú kérdéseket csak érinteni akarja. Így azoknak a kérdéseknek a vizsgálatára marad több idő, melyeken a filozófia és teológia mintegy sarkokon fordul (quasi *cardinibus . . . versatur . . .*). Célja a jezsuita

oktatás eszményének megfelelően utat készíteni arra, hogy a legnehezebb misztériumok világosabban álljanak az értelem előtt és így a hitetlenek támadását könnyebben lehessen visszaverni. (Prol. in D.)

A Physica-ban, mivel az anyag még sokkal nagyobb (saját bejegyzése szerint a nyomtatásban közel 1400 lapot kitevő anyagot alig 170 óra alatt kellett előadja), kénytelen még erősebb rövidítéseket alkalmazni. Ezért itt a szöveg közvetlen magyarázatára igen kevés gondot fordít, hisz ezt úgyis meg lehet találni a nagyobb kurzusokban, mint pl. Toletusnál és a Conimbricenses sorozatban (Ph. 199.). Ugyancsak az idő rövidsége miatt itt is a kevésbé fontos kérdéseknél egyszerűen csak utal más művekre (nam quae contra astrologos dici possunt, quia non magnum habent usum, videri poterunt apud Conimbricenses, Mirandulanum, Pererium et alios. Ph. II. 110.). A Physica kommentárokban teljesen előtérbe nyomul a per modum quaestionis tárgyalási mód. (Nos quia angustiis temporum a proluxa textus expositione excludimur, quattuor . . . disputationibus ea omnia quae hoc libro docet Arisioteles compleximur. Ph. I. 199.)

Ezek a tények igen jelentősek Pázmány filozófiai műveinek egyedi alkata szempontjából. Már csak azért sem várhatunk ezektől a művektől részletetekbe menő vizsgálatokat, új logikai stb. felfedezéseket. Ehhez még hozzájárult a hallgatóság kis száma és valószínűen a jelzett körülmények miatti kis érdeklődése. Ezek a körülmények pedig egyáltalán nem kedveznek a tanári munkának. Amennyiben tehát — mondhatjuk — kisebb szabású Pázmánynek műve, mint pl. a coimbrai jezsuitáké, abban nagy része van éppen ennek a tényezőnek, a külső adottságoknak.

De erősen befolyásolta az anyag megválasztásában egy másik tényező is: *a. rendi cenzúra, és előírások*. Ahogy már utaltunk rá, ebben az időben a rend mindinkább erősödő központosítása következtében igen erősen vigyáztak a tan egységére. Pázmány általában alkalmazkodott az előírásokhoz. De az is valószínűnek látszik későbbi megcenzúrázásából, hogy éppen erős egyénisége miatt ez esetleg gátlólag hatott rá.

A rendi előírásoknál is szigorúbb volt talán az elterjedt vélemények hatalma, melyhez alkalmazkodni kellett. Erre látszik utalni Pázmánynek egy a Dialecticában tett megjegyzése. Felvetődik az a probléma: hány praedicamentum van. A bevett véle-

meny szerint Anstoteles 10-et különböztet meg, és jöllehet Pázmánynak az a véleménye Fonsecával együtt, hogy kevesebb a praedicamentumok száma, mégis azt mondja, hogy csak tudósán képzett emberek között lehet és kell állítani, hogy nincsen 10 egymástól reálisan különböző kategória. Nehogy elhamarkodva hirdette ezt a tanítást, esetleg botrányt okozzanak. (Et licet haec duo argumenta difficilia sint, tamen loquendum censeo cum pluribus et non nisi inter doctos affirmandum non esse decem praedicamenta, ne temere multorum aures offendantur, ut Fonseca loco citato . . . D. 287.) Ezen kívül kénytelen volt lehetőleg Aristoteles szövegéhez alkalmazkodni, tekintettel lenni a módszert illető előírásokra is stb., stb. Ezek mind olyan tényezők, melyek nagyon is számítanak egy mű akár filozófiatörténeti, akár irodalomtörténeti egyediségének értékelésénél.

De ezeken a közvetlenül gátló külső tényezőkön kívül még más alakító hatás is léphetett fel. A *könyvszerűség tudatának megléte vagy hiánya*. Kérdés: gondolt-e Pázmány arra, hogy műve nyomtatásban is meg fog jelenni. Ez biztosan eldönteni nem lehet. Nyilvánvaló, hogy könyvírásstudattal sokszor másként dolgozunk ki valamit, mintha csak egyszerű előadásról van szó. Mivel azonban a skolasztikában éppen a szóbeliség (a filozófia lényegében élő tanítás és tanulás és nem könyvírás volt, mint az individualista korokban) összefüggőt az írásbeliséggel (a könyvek egyetemi előadásokból nőttek ki), azért semmiképpen sem kell olyan nagy jelentőséget tulajdonítani ennek a kérdésnek, mint egy múlt századi filozófusnál. De valami jelentősége mégis van. Tény az, hogy Pázmány nem igen számíthatott nagy olvasó közönségre. Ahogy láttuk, Középeurópa szellemi érdeklődése nem volt túlságosan nagy éppen a filozófiai tárgyú művek iránt. De az is tény, hogy éppen Pázmány középeurópai jezsuita kortársainak filozófiai művei is megjelentek nyomtatásban. A középeurópai jezsuita tanároknak első filozófiai művei éppen ezekben az években látnak napvilágot. (Brutscher: *Logica*. 1601. Ingolstadt. Reihing, K.: 1604; Layman, P.: 1604; Ingolstadt. stb.)¹ Az is tény, hogy már ebben az időben itt még más vidékekről való szerzőknek műveit is kiadták. (Fonseca, Toletus, stb.) A sok új és felülvilágító egyetemnek szüksége volt megfelelő számú segédkönyvre.

¹ Werner: *Geschichte der kath. Theologie*. München. 1866. 63—64.

így nincsen kizárva, hogy Pázmány gondolt műveinek valamikori kiadására. Tény az, hogy az előadások után is javított rajtuk, megőrizte műveinek kéziratait, sokfelé jártában is, és *élete végéig tényleg* ki akarta adni filozófiai műveit¹ Teológiai műveit pedig odaadományozta a nagyszombati egyetemnek. E föltevés mellett szólna ezeknek a műveknek gondos kidolgozása, harmonikus felépítése és szép nyelve is.

Ezek alapján nem tartjuk kizártnak, hogy Pázmány, — ha nem is teljesen tudatosan — gondolhatott már megírásukkor filozófiai műveinek kiadására.

Pázmány filozófiai műveinek megírás körülményei, írói tudata, stb. mind hozzájárul ahhoz, hogy a művek éppen olyan formában jöttek létre, ahogy létrejöttek.

3. Pázmány filozófiai műveinek felosztása, rövid tartalma.

Az előbb ismertetett tényezők kétségtelen hatása alatt építette fel Pázmány Péter művét: célja volt megismertetni tanítványaival a dialectica és physica fontosabb kérdéseit. Ez a cél szabja meg műve felépítését.

A Dialectica felépítése és rövid tartalma.

A Dialecticában Pázmány az előírások szerint a logika kérdéseit tárgyalja. A szokásos bevezető fejezetek és Porphyrios Isagogéjához írt magyarázat után Aristoteles Praedicamenta, a Perihermenias és az Analytica Prior 2. és az Anal. Posterior 1. könyveit követi tárgyalásában. De Pázmány nem tartja magát szorosan az Aristoteles-i könyvekben felvetett problémák sorrendjéhez, hanem kellő szabadsággal per modum quaestionis és nem per modum commentii halad előre. Ez az előhaladási mód *lehetővé teszi* számára a logika problémáinak teljesen logikus és összefüggő vizsgálatát.

Művét két nagy részre oszthatjuk, a bevezetésen kívül. Az első részben inkább a mai skolasztikus logikában szokásos logica

¹ Ez a kiadás minden valószínűség szerint, ahogy az idézett bejegyzés is jelzi, Pázmány halála miatt maradt el, és nem azért, mivel talán Pázmány ellenezte volna. (Ahogy Szentpétery gondolja. A bölcséleti kar története. 1936. Bp.)

materialis problémáit ismerteti, a másodikban a logica formális körébe tartozó elméleti és nem technikai jellegű kérdéseket: *Bevezetés*: 1. disp. Összefoglalja a logikáról szükséges általános tudnivalókat

A. rész. I. Disputationes de universalibus respondentis Introductioni Prophyrii, 6 disputatióban (57—227. lap) az általánosabb jellegű bevezető kérdések tárgyalása után azoknak a problémáknak a vizsgálatára tér át Pázmány, melyek döntő fontosságúak minden filozófia szempontjából, nevezetesen a dologi és logikai egyetemesség problémáit vizsgálja.

II. *De Praedicamentis. 9 disputatio.* (229—400. lapon.) A dologi és fogalmi egyetemesség tárgyalása után szervesen folytatja tovább a logikai problémák fejtegetését: a praedicamentumokról, egyetemes állítmányokról szóló vizsgálataival, Aristoteles Praed. (Cat.) művét kommentálva. Erről a magában véve ontológiai kérdésről kell tárgyalni a logikában is, mivel az értelmi működések tárgyát a valóság képezi és ez a valóság ezek szerint a kategóriák szerint létezik. Ezért kell a logikusnak is legalább valamelyes ismerettel rendelkeznie erről a kérdéstről. (Saltem ruditer cognoscatur. D. 230.)

B. rész. 401—682. lapig. Pázmány dialektikai vizsgálódásának — mondhatjuk így — kisebb részében, szorosan vett gondolkodástani és tudományelméleti kérdésekkel foglalkozik. Tárgyalásában Aristoteles Perihermenias-át és a 2. Analyticát választja vezérfonalul. Fokozatosan előhaladva veszi vizsgálat alá

I. az *ítélet* (propositio) pszichológiai és nyelvlogikai problémáját (2 disputio, 401—451.) (Perih.)

II. a szillogizmus (2 disputio, 451—487.) (Anal. Prior.), majd végül

III. a tudomány problémáit (bizonyítás, stb.) (6 disputio, 588—684.) (Anal. Post.)

A Physica kommentárok felépítése, rövid tartalma.

Ezt a művét is szigorú logikával építi fel Pázmány. Aristoteles könyveit nem esetleges sorrendben tárgyalja, hanem belső értelmük szerint.

Pázmány a Physica kommentárokban a természetbölcselet alapelveiről tárgyal, azokról az elvekről, melyek az ens mobile-t, a természeti volót, mint *természeti* létezőt, mozgó volót jellem-

zik. (Ph. I. 7.) A bevezetésben hangsúlyozza Pázmány, hogy a *physica* tárgya éppen ez. Mivel azonban a természeti valók igen nagy változatosságot mutatnak, ezért a *physica* igen széles skálájú tudomány lesz. Sajátos tárgya miatt a módszere sem könnyű és nem is mindig vezet biztos eredményre. Azonban ennek ellenére is igen élvezetes és hasznos foglalkozni a *physicával*, még az emberi test egészsége szempontjából is. Ugyanis a *physica* adja alapját az orvostudományoknak is (velut ex fonté dimanat Ph. I. 9.). Arra is igen nagy mértékben alkalmas éppen a természeti valókkal való foglalkozás, hogy Isten szeretetére gyullaszson (u. o.).

Ebben a szellemben tárgyal Pázmány a testi valók körül felvetődő problémákról:

I. *tárgyal a testi valók általános elveiről* (*communia principia*) Aristoteles *octo libri Physicorum*-hoz írt kommentárjában. Különösen részletesen kommentálja Aristoteles *Physicá*-jának első könyvét (matéria és forma kérdése), (4 *disputatio* 15—198.). Hasonló részletességgel szól az okokról (4 *disp.* 199—380.). Míg a 3.-tól—8. könyvek kommentálását (mennyiség, idő, hely, mozgás, stb.) rövidebben intézi el (381—610., 5 *disputatióban*.)

II. *Tractatus in libros Aristotelis de Coelo*. (Ph. II. 1—100.). Az általános alapelvek ismertetése után az égről és az egyszerű testekről tárgyal. Az összetett testekről szóló vizsgálódások foglalják el a *Physica* kommentárok többi részét. Nevezetesen:

III. *Tractatus in libros de generatione et corruptione Aristotelis*. (111—414.) 4 *disputatióban* tárgyal az összetett testek elemeiről és ezeknek változásáról. Mivel az összetett testek több csoportra oszlanak, a róluk való részletes tárgyalás is feloszlik. Kellene tárgyalni

1. a *mixta imperfecta*-król a kevert kevésbé tökéletes valók: különféle meteorológiai jelenségek).

2. a *mixta perfecta inanimata*-król (kevert tökéletes valók: fémek). Azonban erről Aristoteles nem írt művet. Főleg Plinius, Albertus M. és Agricola foglalkoztak ily kérdésekkel. De Aristoteles is utal más műveiben e problémákra,

3. végül tárgyalni kell a *mixta perfecta et animata*-król. És pedig először a növényekről (De *plantis*, azonban Pázmány sze-

rint Aristotelesnek ez a műve elveszett), utána pedig az érzéklő lényekről (animalia). Erről írt Aristoteles.

Ezek közül a kérdések közül azonban nem mindegyiket tárgyalja Pázmány a *Physicában*, hanem csak a *mixta imperfecta*-król, a meteorológiai jelenségekről szól, két *tractatus*ban;

a) *Tractatus ad Quartum librum Meteoromra* (415—454.)

2 disputatióban a romlásról és az összeállásról (*putrefactio et concoctio*).

b) *Tractatus in reliquos libros Meteororum*-ban (454—552.)

3 disputatióban különféle légköri tűneményekről, földrengésről, a folyók eredetéről, stb. Ezek a fejtegetések befejezetlenek.

Ebből a rövid, vázlatos áttekintésből első pillanatra nyilvánvaló, hogy Pázmány filozófiai művei nem egyszerűen összefüggéstelen kommentárok, hanem szépen és komoly következtetésséggel felépített rendszeres művek. Kérdés azonban az, található-e *eredetiség* Pázmány filozófiai műveinek felépítésében. Nem azért vizsgáljuk *ezt* a kérdést, mintha Pázmány egyéni szellemalkatának értéke szempontjából túlságosan nagy jelentősége lenne, hanem csak azért, mivel ez is újabb szempontokat ad Pázmány filozófus voltának megállapításához.

A következőkben azonban részletesebben csak a *Dialecticát* vetjük össze egyrészt az előírásokkal, másrészt a Pázmánytól használt logikai könyvekkel. A *Physica* kommentárról *mutatis mutandis* ugyanaz áll ebben a vonatkozásban, mint a *Dialecticáról*.

A *Dialectica* felépülésére nyilvánvalóan hatással voltak a rendi előírások. Mindenekelőtt figyelembe kell venni, hogy Pázmány az anyag kiválasztásában azért vesz a *Dialecticában* elsősorban spekulatív és nem praktikus logikai kérdéseket, mivel a megelőző két hónapig tartó úgynevezett *Summula*-oktatásban a gyakorlati, technikai anyagot már leadta. Pázmány valószínűleg *Fonseca Summuláját* magyarázta, az előírások szerint.¹ Pázmány tehát feltételezhette hallgatóiban a formális logika kellő tudását. Többször mondja: *ut in Summulis vidimus, . . . explicavimus.* (D. 403.)

Érdekes összevetni a *Dialectica* felépülését az 1586-iki *Ratio Studiorum* előírásaival. Ez a logika anyagára nézve a következő-

¹ Pachtler: I. m. 138,

ket mondja: in *Prologomenis* Logicae disputent tantum *An sit scientia*, et de *quo subjecto*; tum pauca de Secundis intentionibus. Disputationes *Universalium* breves definitiones sub interrogandi dubitandique characterē. De *Praedicamentis* etiam faciliora quaedam, quae fere attinguntur, ab Aristotele explicant, caetera Metaphysicae relinquunt, Librum secundum *Perihermenias* et ambos libros *Priorum* praeter primi prima capita 8 vei 9, compendio percurrant: explicant tamen quaestiones illis proprias, *brevissime* verō eam, quae est de *Contingentibus*, et nihil in ea de Liberō arbitrio. *Topicorum* quoque praeter primum forte et secundum librum et *Elenchorum* textus praetereundus est. Loci tamen et fallaciae in commodiorem quendam ordinem redigantur, ne a logicis ignorentur. ... potest *sub finem librorum Posteriorum* instituere pleniorē quandam de *Scientia* tractationem et in ea disserere de *divisionibus et abstracōnibus scientiarum*; de speculativo et practico; de subalternatione non solum in genere, sed etiam an scientiae omnes subalternentur Metaphysicae. Et quidquid de definitione dicitur libro secundo de Anima. Haec omnia et huiusmodi alia commodissime coniungi possunt, nec superant saptum Auditorum, qui in fine Logicae versantur.¹

Pázmány lényegében alkalmazkodott ezekhez az előírásokhoz. Nagyobb eltérései: Pázmány az előírásoktól csak röviden követelt universale és praedicamentum tant részletesen tárgyalja. A bevezető részekben tényleg teljesen az előírás szerint halad. Az előírásoknak meg felelőleg röviden intézi el a Perih. és Prior. Anal. kommentálását is, csak utal a contingens-ekre vonatkozó kérdésre. A Top.-t és Elench.-t egyáltalán nem tárgyalja (némi eltérés), nem is gyűjti egybe sehol sem a fallaciákat (az előírások ellenére). A tudományelméleti részben nagy vonásaiban az előírásokban megemlített sorrendhez alkalmazkodik. Érdekes azt is megjegyezni, hogy Porphyrios könyvénel nem végez közvetlen kommentálást, hanem csak azt mondja: disputationes respondentis Introductioni Porphyrii. Azt véljük, ebben is fel lehet fedezni a Ratio Studiorum előírását, mely nem bánná, ha Porphyrios könyvét nem tárgyalnák, helyette más valaki írta ily könyvet.

Mindent összevetve, azt lehet mondani, hogy Pázmány lényegében alkalmazkodik az előírásokhoz, ha nem is mindenben

¹ Pachtler: I. m. 138. skk.

és nem is teljes pontossággal. Adva volt már számára egy bizonyos keret, melyet a közösségi szellem meghatározott, ezt kellett kitöltenie. De hangsúlyozzuk, csak a keret volt adva, a belső kitöltésben tere nyílott az egyéniség érvényesülésének is. Már itt fel lehet ismerni, az egyes fejezetek belső beosztásában, hogy Pázmány önállóan gondolkodó szellem. Mindenesetre nem szabad azt elfelejtenünk, hogy éppen a kényszerítő körülmények hatása alatt nem lehet és nem szabad Pázmány művének az esetleges eredetiségét éppen ebben a mégis csak külső körülményben, a mű felépítésében keresnünk. A korabeli filozófusok, nevezetesen a kor- és rendtárs német logikusok hasonló beosztással tárgyalják a *dialectica* kérdéseit.

Pázmány a kimondottan logikai művek közül a következőket használja nagyobb mértékben az újabbak közül (a régi Aristoteles kommentároktól eltekinthetünk az összevetésben, mivel ezek többnyire *per modum commenti* haladnak, Pázmány pedig *per modum quaestionis*):

Fonseca: *Institutiones Dialecticarum*.

Javellus: *Compendium Logicae*.

Soto, Dom.: *Comm. in Aristotelis Dialecticam*.

Toletus: *Introductio in Dialecticam*.

Toletus: *Comm. in libros Aristotelis logicales*.

Az előszeretettel használt Zabarella kommentárjai szintén *per modum commenti* haladnak. A vele való összevetést így elhagyhatjuk. Hasonlóképpen esik Javellus, mivel *Compendium Logicae*-ja más jellegű, Fonseca *Institutiones Dialecticarum* és Toletus *Introductio* művével együtt. E két utóbbi ugyanis *summa* jellegű, tehát más tárgykörű, mint Pázmánynak a műve. Marad tehát az összevetésre Soto Domonkos és Toletus másik műve.

Toletus könyvének a beosztása csak nagyjából egyezik Pázmányéval, annyiban, amennyiben szintén Aristoteles fő logikai műveit követi. Az egyes könyveken belül igen lényeges eltérések vannak: részben teljesen más rendben veti fel a kérdéseket, részben pedig más fontosságot tulajdonít egyes kérdéseknek — Pázmány pl. a *relatio* tanról sokkal rövidebben tárgyal, mint Toletus. Toletusnál hiányzik a *dubitatio*kra való felosztás, az *Anal. Posterior*-ban nem tárgyalja a tudományelméleti kérdéseket. Ha tehát tartalmilag lényegében közös alapon is állanak, a kérdések

felvetésében és rendszerében eltérés van köztük. Toletus caputokra és ezen belül quaestiókra való felosztást használ, Pázmány disputatiókra való beosztása helyett.¹

Soto Domonkos *művével szemben szintén* hasonló Pázmány helyzete, sok megegyezés a felosztásban és mégis a részletekben igen sok eltérés.²

Ha a Physica kommentárt vetjük össze részint a rendi előírásokkal, részben pedig a Pázmánytól főleg használt Physica kommentárokkal: a Conimbricensissal és Soto Domonkos Physica kommentárjával ugyanerre az eredményre jutunk. Az általános, nagyjából való felépítésben igen sok a megegyezés, de az egyes kérdések felvetésében igen lényeges eltérések vannak. Pázmány éppen az idő rövidege miatt kényszerítve volt arra, hogy egyes kérdéseket teljesen futólagosan tárgyaljon, így kénytelen volt más beosztást használni.

Ezek alapján Pázmány filozófiai műveinek egyediségére vonatkozólag annyi világos előttünk, hogy nem lehet és nem is szabad Pázmány filozófiai műveinek egyedi voltát sem az előírásoktól, sem a fő auktoroktól való felépítésbeli eltérésben keresni.

De azért már a felépítésben és külső rendszerezésben is megnyilvánul, hogy Pázmány önállóan és egyéni átgondolás alapján fűzte egybe gondolatait és válogatta meg kérdései sorrendjét. Egyik korabeli vagy régebbi általa sokat használt szerzőt sem követi teljesen, csak fő vonásokban. Ilyen fő vonásokban alkalmazkodik a rendi előírásokhoz is. Pázmány filozófiai művei tehát, mint egyedi alkotások nem egyszerűen mechanikusan adott kereteknek többé-kevésbé teljes kitöltései, hanem ennél sokkal többek: annak rendje sé módja szerint átgondolt alkotások.

B) Pázmány filozófiai műveinek belső alkata, értéke, eredetisége.

1. Pázmány filozófiai műveinek tanításait tanbeli eredetisége*

Ha Pázmány filozófiai tanításait összevetjük a korabeli skolasztika általa legtöbbször használt képviselőinek tanításával,

¹ Toletus műve alapján, idézett kiadás.

² Soto Dom. Dialecticája alapján készített mű nyomán.

akkor eléggé tiszta képet kaphatunk arról, mennyiben tartalmaz eredeti vagy egyedileg színezett tanításokat a *Dialectica* és a *Physica* kommentár.

Pázmány szerint — ez a skolasztika általános felfogása is — *minden tudománynak csúcán a metafizika áll.* Ez a legkiválóbb tudás, a tudományok feje (*caput scientiarum* D. 296.). Azért, mivel a metafizika vizsgálja a dolgok első elveit. Igaz ugyan, hogy a józan ész is képes helyes gondolatokra szert tenni, fel is ismeri a *habitus primorum principiorum* segítségével az alapelveket, de tudásáról nem tud számot adni. Tudása még nem tudatos. (D. 486, D. 598.) Ezzel szemben a metafizika révén az ember képes arra, hogy a végső elvekről való tudásáról számot adjon, megvizsgálja ezeknek az elveknek belső jelentését; így nem csak tapogatózva, hanem biztosan tudja meglátni az igazságot.

Amíg a metafizika a legalapvetőbb elveket keresi és vizsgálja, a logika az a tudomány, melynek tudásalanya (*subjectum principale scientiae*) az értelmi működések, annyiban, amennyiben irányíthatók (*operationes intellectus ut dirigibiles*). Azaz a logika nem egyszerűen csak *ars*, mesterség, hanem annak rendje és módja szerint tudomány (*scientia speculativa*). De amennyiben az akaratot arra indítja, hogy *hic et nunc*, milyen módon kell argumentálni stb., egyúttal praktikus tudomány is. (D. 679.) Szükség van a logikára, mivel az ember csak így képes rendszeres tudományos ismeretre szert tenni. De ez nem jelenti azt, hogy logikai tudás nélkül nem lehetséges normális, helyes gondolkodás, a józan ész is képes az igazság helyes megismerésére. Sőt azt sem lehet állítani, hogy az úgynevezett természeti logikán (*logica naturalis* D. 47.) a józan észen kívül valamely tudományhoz feltétlenül szükséges a mesterséges logika (*logica artificialis*) is. A mesterséges, tudományos logika csak ahhoz szükséges, hogy annak rendje és módja szerinti teljes és tökéletes tudományos ismeretre tegyünk szert. (*Disp. Prooemialis* qu. 4. *De utilitate et necessitate Logicae.*)

Mivel azonban a logika úgy és annyiban vizsgálja az értelem működéseit, amennyiben irányíthatók, azaz valamilyen ismeretre irányulnak, azért szükséges minden logikai ismerethez bizonyos „*confusus*“ metafizikai ismeretre is szert tenni: a gondolat mindig ismeret, kapcsolatban van a tényleges valósággal. Ez Páz-

mánynak is, mint legtöbb realista filozófusnak ismeretelméleti alapfeltevése. Az ismeret szükségképen a dolgokra irányul és tényleg azt mondja meg a dolgokról, hogy mik, azaz a dolgok lényegéről tudás szerzhető. Ez az alapmeggyőződés áll Pázmány minden filozófia tanítása megett. Ennek a realista, — természetesen nála még forma szerint ki nem fejezett, de feltételezett — tanításnak az alapján bontakozik ki előtte a valóság a maga gazdagságában és sokrétegeiségében.

Az értelem számára az első tény, az amit legelőször tud megismerni a dolgokból: az, hogy *van valami*, van valóság. Ez a valóság nem teljesen egynemű (értelmű-univocum), de nem is mindenestől több értelmű (aequivocum), hanem analóg jellegű. Azaz a lét minden dologban bizonyos arány szerint benne van, helyesebben minden dologról állítható az, hogy létezik, mivel minden dolog részesedik a „létből“. Pázmány analógia tana ugyanazokat a vonásokat mutatja, mint a skolasztikáé általában. Gondolatait főleg Cajetanus műve alapján (De analógia nominum) fogalmazza meg. (D. 262. skk.)

Minden létező bizonyos elvek szerint alakul. Ezek a lét alapvető elvei: ilyenek — quodlibet est vei non est, omne totum maius parte etc. Mivel azonban Pázmány műveiben elsősorban természetbölcseletet és logikát ad, ezeket az elveket nem részletezi, ez a metafizikába tartozik. A lét ezek szerint az elvek szerint alakulva nem egyrétegű, hanem több síkban rétegeződik. A létrétegek között Pázmány szerint is, mint minden teisztikus filozófus szerint a legelső az abszolút létező, Isten. A teremtett lét áll vele szemben, és ez megint több réteget mutat. A teremtett valók jelentős részét teszik a testi valók. Ezekről tárgyal fizikai kommentárjaiban Pázmány, míg az *ens rationis*-sal (ez is valamilyen létfok) a *Dialecticában*. A tiszta szellemi létmóddal fennmaradt kommentárjaiban nem foglalkozik. Az anyagi valókról való tanításai különös mértékben jelentősek Pázmány filozófiai történeti helyzetének, tanbeli egyediségének megállapításához.

A teremtett anyagi valóknak jellemző vonása az összetettség. Nevezetesen a matéria és formából való összetettség. Az *ősany*cív, (matéria prima) és a forma substantialis egyesüléséből jön létre a tényleges anyagi jellegű substantia. Az *ősanyag* tiszta képességiség ugyan (*púra potentia*); nem is lehetséges, hogy természet szerint magában, forma nélkül létezzék, de isteni erővel

létezhetik forma substantialis nélkül is — állítja Pázmány Gregorius, Scotus, Occam, Conimbricenses, Fonseca, Toletus alapján. A tomisták és Zabarella ellen így elfogadja ezt a jezsuitáknál különben is kötelezően előírt véleményt.¹ (Ph. I. 82.) Ezzel a tanításával összefügg, hogy vallja a jezsuita iskolában már akkor szokásos ugyancsak kötelezőnek előírt tételt a tomistákkal szemben, hogy a matéria primának bizonyos ténylegessége van, magábanvéve is. (Deus enim potest conservare matériám independenter a forma... Ph. I. 363.) Suareznek ugyanez a tanítása.² A tomisták állítása azonban abban az esetben nem cáfolható, ha elfogadjuk az essentia-existencia reális különbözőségét. Csak úgy tudjuk őket cáfolni ezen a téren is — a matéria actualitásának kérdésében, ha más metafizikai elvekből indulunk ki; mint ahogy Suarez teszi — tudniillik a reális különbség tagadásából. Az „újabbak“ (Pázmány kortársai), amikor más módon szeretnék a tomistáknak a matéria primára vonatkozó tanítását cáfolni, teljesen téves úton indulnak el. (Ph. I. 75.) Ezért tehát Pázmány a tomistákkal élesen szembehelyezkedve, mint alapvető tételt vallja azt, hogy a lényeg (essentia) és létezés (existencia) merőben észbelileg (secundum rationem) különböznek egymástól. (Opposita principia Thomistarum ut probat Suarezius quod scilicet existentia et essentia cuiusque rei non distinguitur a parte rei, sed per solum intellectum ita ut non sint diversae entitates essentia et existentia sed una et eadem penitus. Ph. I. 77.)

A formae substantiales a matéria prima képességéből lépnek elé (eduncitur non creantur Ph. I. 134.). A kettő azonban: matéria és forma szorosan egymáshoz kapcsolódik egy sajátos jellegű létmozzanat: az unió révén (a Conimbricenses-sel szemben, Ph. I. 177.). Erről az unió-ról azt tanítja Pázmány, hogy olyan létmozzanat, mely különbözik a materiától és a formától egyaránt. Az unió ugyanis modus quidam ac proinde ... distinguitur a rebus unitis ex natura rei, tamquam modus a re ut optime probat et explicat Suarez. (Ph. I. 185.) Ily módon az unió által (utal Krisztus hypostatica uniójára is — itt is Suarez

¹ Pachtler: I. m. 140.

² Az 1586-i Ratio Studiorum előírása: a. Materia prima habet propriam existentiam seu actum entitativum, b. materiam primam et fieri et esse sine forma per divinam potentiam non repugnat. Pachtler: I. m. 140.

véleményét fogadja el) a forma egyesül a materiával, annak elfoglalja bizonyos részét. Mégpedig úgy, hogy in una materia non dari nisi unam formam substantialem. (Ph. I. 143.) így ebben a kérdésben Tamás, Suarez, Fonseca, Toletus véleményét követi, a skotistákkal szemben, azonban kifogásolja a tomisták argumentumait, (nihil premi auctores secundae sententiae argumento quo communiter solent impugnari a Thomistis, qui aiunt per quamlibet formam constitui compositum substantiale, u. o.) Pázmány tanítását más bizonyítékokkal okolja meg, mint a tomisták, főleg Foncecát és Suarezt követve. De Suarezt is kritizálja a forma substantialis tan egyes részletkérdéseiben (sed haec frivola sūnt, Ph. I. 161.). A tomistáktól való eltérése abban is mutatkozik, hogy Gregorius és Fonseca nyomán hangoztatja azt, ha rendes körülmények között csak egy forma is van az anyag egy részében, isteni erővel lehetséges az ellenkezője is. (Ph. I. 161.) A forma és matéria, essentia és existentia viszonyáról vallott pázmányi tanítással összefügg a principium individuationis kérdésében vallott állásfoglalása is. Itt is Szent Tamás és iskolája ellen foglal állást Pázmány. Több helyen utal arra, hogy nem tartja valószínűnek Szent Tamás tanítását. (Sī vera est sententia Thomae, quod sub eadem specie non possit (isse nisi unus angelus . . . verum non existimo. D. 184., 192. distinctio ... ex integra cuiusque rei entitate .. . D. 308.) Itt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy éppen Pázmánynak kezdő filozófus volta miatt ezek az elemek még nincsenek teljesen összhangba hozva és nem is hatják át szigorúan vett egységesítő vezérelvként művét. Ez annyival is inkább érthető, mivel a korabeli skolasztikában éppen ezekben a tanokban meglehetősen zavar és sokféleség uralkodott. Még nem voltak tisztázva az alapvető ontológiai problémák annyira sem, mint a modern skolasztikában. Élesen szembe tűnik Pázmánynak sajátosan eklektikus volta a fő járulékokról szóló tanításából is. A quantitas- (mennyiség)-ről szóló tanban a nominálisok ellen foglal állást, akiket különben nem egyszer követ. Vallja azt, hogy a quantitas különbözik a res quanta-tól (Toletus, Fonseca, Suarez, Pereyra stb. nyomán, Ph. I. 381.). A quantitas continua (folytonos mennyiség) nem oszthatatlan részekből áll, hanem oszthatókból (Toletus, Gregorius véleménye), de vannak benne oszthatatlan részek is: az összekötő részek. (Gregoriussal szemben. Ph. I. 418.)

A mennyiség problémájával kapcsolatban érinti a végtelen nagyság és sokaság problémáját. Mindkettő ellentmondás — mondja Pázmány — és így itt is szembe kerül a tomistákkal. Ellentmondás a végtelen sokaság és nagyság, mert még isteni erővel sem lehet létrehozni végtelen sokaságot és végtelen nagyságot (így tanítja Toletus, Valentia, Pereyra is, Ph. I. 44 L). Hasonlóképpen a tomisták ellen és az előbbi kérdésben az ugyanezt tanító Molina, Pereyra, Gregorius, Gábiel stb. ellen foglal állást Valentia-ra, Toletusra, Albertusra, Vasquezre és a szent atyákra hivatkozva a világ, helyesebben a mozgás örökkévalóságának a kérdésében, az örökkévaló világ lehetőségét tagadva. (Ph. I. 555.) Az időről szóló tanban részben Suarezt követi, részben a Conimbricensest, de itt is, mint máshol, tekintetbe vesz minden számbajövő vélelényt.

Az okokról és az okság elvéről vallott Pázmány-i tanítást ugyancsak ez a teljesen független eklekticizmus jellemzi. Általában azonban sokban követi Suarez. Így pl. az *omne quod movetur ab alio movetur* tételt úgy kritizálja, mint Suarez. (Ph. I. 552.) Azt állítja: lehetséges bizonyos értelemben, hogy ugyanaz legyen a cselekvő és szenvedő tényező. (Idem *sit agens et patiens ut patet in omnibus actionibus immanentibus*. Ph. I. 554.) Oksági elméletével kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy az Isten és az ember viszonyában a Fonseca féle *concursum simultaneum*-nak a híve, tanítja (igaz, filozófiai műveiben részletesen nem fejt ki) a scientia médiát is, (Ph. I. 295. D. 453.) a jezsuita iskolának Fonseca és Molina révén típusossá vált tanítását. Hasonlóan jellemző egy kis részletkérdésben való állásfoglalása. Az *actio in distans* kérdésében Toletus, Conimbrecenses, Molina, Cajetanus, Divus Thomas ellen foglal ugyan állást (Ph. I. 297.), Scotust, Mayort és nem utolsó sorban Suarezt követve; ennek sincs azonban minden bizonyítékával megelégedve (*rationem a priori affert Suarezius n. 20. sed non efficacem*. Ph. I. 300. jegyzet.) Állításait nem merőben speculativ, hanem tapasztalati bizonyítékokkal is igyekszik alátámasztani (hivatkozik a napsugarak hatására).

A *De generatione et corruptione* kommentárjában hasonlóképpen igen sok ilyen elvi természetű kérdést vet fel Pázmány. Az itt tárgyalt kérdésekben a tomistákkal szemben foglal éppúgy általában állást, mint az előbbieken (pl. a *qualitas intensitas*-nak növekedése kérdésében, Ph. II. 145.). Jobban előtérbe lép-

nek a tiszta *természettudományi kérdések* is, ezek megoldásában, ahogy már utaltunk rá, felhasználja a korabeli irodalmat, természetesen ezt is kellő szabadsággal. Elfogadja azt, hogy négy elem van, sokat tárgyalt ezeknek keveredéséről, az egyes elemek minőségéről. Főleg Zabarellat, Scaligert és Cardanust követi. Legtöbb kérdésben azonban Zabarella véleménye mellé áll. Érdekes az ellenföld (antipodus) kérdésben vallott álláspontja: itt a renaissance Acostát követi, és a szentatyákkal szemben foglal állást, egyúttal azonban megmagyarázza tévedésük okát is. (Ph. II. 373.) Az egyes elemek helyének meghatározásában megint csak kora természettudományát követi; Claviust, Piccolominit stb. Ezekben a fejezetekben előszeretettel használja a skolasztikus természéibölceleti műveket is, főleg Soncinast, Sotot, Fonsecat, Toletust és a nominalistákat. Suarez kissé kevesebbet szerepel.

Érdekes adatokat nyújt Pázmány állásfoglalására a Physica kurzusba tartozó De Coelo kommentár, nemcsak természettudományos, hanem szigorúan bölceleti szempontból is. Alapvető álláspontja az eget természetére vonatkozólag: nem lehet bizonyítani, hogy az ég matéria és formából van összetéve (így megint elfogadja Suarez, Durandus, Gábriel véleményét a tomistákkal szemben, akik szerint minden testi való, tehát az ég is, szükségképpen összetett, Ph. II. 14.). Ebben a tanításában így nemcsak a tomistákkal, hanem még az ugyanazt valló Conimbricensessel is ellentétbe jut. Pázmánynak az egekre vonatkozó tanításából az is következik, hogy lehetséges substantia simplex, össze nem tett testi magánvaló, amit a tomisták nagyon erősen tagadnak. Ugyanis ha vannak angyalok, tökéletes össze nem tett egyszerű szellemi valók, akkor hasonlóképpen lehetségesek ilyen tökéletes egyszerű testi valók is, mondja Pázmány Suarez után. Pázmány szerint ha ezt az állítást fogadjuk el, akkor könnyen lehet bizonyítani azt, miért romolhatatlanok az egek. Míg azok, akik a matéria-formából való összetettséget az egekre is kiterjesztik, nem tudják az egek romolhatatlanságát bizonyítani. (Ph. II. 31.) A De coelo-ban tanbeli elhelyezkedés szempontjából jelentős állásfoglalás szerepel: mi mozgatja a csillagokat. Hisz tény az, hogy ez egek és az egek járuléka: a csillagok mozognak. Többféle mozgást is végeznek. Ezt lehet közvetlenül is észlelni. A mozgás okára több vélemény alakult ki. Az általános,

hogy az intelligenciák mozgatják a csillagokat. Ez Tamás, Suarez stb. tanítása. Szent Tamás szerint ez egyenesen a hit erejével kötelez. Bonaventura, Gábriel azonban mást vall. Szerintük a csillagok belső természetük erejében mozognak. Pázmány az első véleményt fogadja el. (De coelo. Disp. II.) A csillagoknak ez a mozgása azonban nem mondható, mint ahogy Tamás állítja, naturalis-nak, hanem inkább praeternaturalisnak kell tartani Scotus-, Durandus-, Suarez-zel. (Ph. II. 93.)

Nem érdektelen Pázmány természetbölcséleti tanítása és természeti vilásképe szempontjából egy-két vonással megvizsgálni a csillagászati rendszerekre vonatkozó tanítását is. Egyénisége és tanbeli eredetisége szempontjából ez igen érdekes. Pázmánynak ezen a téren alapvonása: nagy tisztelettel ismerteti mindig a hagyományos véleményeket, általában ezek mellé áll, De benne érzik műveiben a renaissance természettudományos nyugtalansága. Nemcsak a régieket ismeri, hanem a lehető legújabb könyveket is citálja. Így eléri azt, hogy tudása — amennyire ez csak korában lehetséges — széles látókörű és tárgyilagos. Arra is törekszik, hogy legalább a rendelkezésére álló módon ellenőrizze a természettudományos megállapításokat, azaz maga is igyekezett nyitott szemmel belenézni a természet titkaiba, már amennyire azt tehette. Csillagászati tanításából — általában természettudományi viláképéből, melyre rengeteg adatot nyújt különben a Phys. kommentárok második része (a De coelo és főleg a Meteororum kommentár), egy tanítást emelem ki. Csillagrendszertanát. És itt Copernicussal való viszonyát külön is.

A De coelo II. disputációjában De accidentibus coelorum címen tárgyalva felvetődik a világok számának a kérdése. Bevallja Pázmány azt, hogy bizony igen nehéz pontosan megállapítani a csillagrétegek, a coelestis orbis-oknak, az egeknek a számát. Fokozza a nehézséget, hogy a csillagászok között rengeteg sok vélemény van ezt illetőleg. Ezért a filozófusnak ezek közül a vélemények közül azokat kell kiválasztania, melyek a különféle tünemények megoldását legjobban szolgálják. Megjegyzi azonban Pázmány Piccolominival, hogy az asztrológusok egyike sem gondolja azt, hogy az egek valóban úgy vannak mindenestől berendezve, mint ahogy a különféle teóriák mondják, hanem csak arra törekednek, hogy úgy képzeljék el az

eget (imaginetur coelum eo modo), amelyen módon legjobban tudják a feltűnő jelenségeket megoldani. Nem törődve azzal, hogy igazak vagy hamisak ezek a hipotézisek, csak azzal, hogy összhangban állanak-e vagy nem az égen feltűnő jelenségekkel. (Ph. II. 41.) Az égi világok számára vonatkozólag Pázmány öt véleményt ismertet. Az első, legjobban elterjedt vélemény szerint, melyet bizonyos módosításokkal ő is a legvalószínűbbnek tart, összesen $T-1$ orbis van. Nevezetesen a mozgócsillagok számára van 7 szféra, az állókéra a 8., mivel azonban az állócsillagok háromféle mozgást végeznek, azért a legvalószínűbb vélemény szerint az állócsillagok nem egy, hanem három szférán helyezkednek el. Mindegyik eddig jelzett szférán kívül van a coelum empyreum; a mindent befogadó, tüzes ég, legkülső szféra. (Aristoteles és legtöbb aristotelikus véleménye.) A második vélemény Maginusé. Követi őt Clavius. Nagyjából megegyeznek az első véleménnyel, csak tagadják az ide-oda lengő mozgás lehetőségét egy csillagvilágon (szférán) belül. A két vélemény így inkább az egek egymásra hatásának értelmezésében tér el egymástól. A harmadik vélemény tagadja azt, hogy több ég létezik, legfeljebb kettőt enged meg. Ezek egyike az, melyet a csillagok ékesítenek, a másik, ahol a boldogok laknak. Pázmány Bannez alapján Chrysostomusnak, Hieronymusnak és több más atyának tulajdonítja ezt a tanítást. Ezek szerint Isten minden csillagot, világitót egyetlen erősségen helyezett el. Bonaventura is ezt a véleményt vallja. A csillagok egymás közötti helyzetében fellépő változásokat úgy magyarázza, hogy az ég különféle részei különféle gyorsaságú mozgásokat végeznek. Így meg lehet oldani az égi világ jelenségeinek mozgás-problémáját az epiciklusok bevezetése nélkül. A negyedik vélemény Copernicusé. Ezt a véleményt Pázmány Copernicus Revolutionum c. könyve alapján ismerteti. Copernicus hét eget vesz fel. A legfelső az állócsillagos ég, mely nem mozog, a többi hat a bolygók ege, melyek mindegyike sajátos mozgást végez. És ezt a mozgást nem közvetíti más égnek. Oly módon helyezkednek el ezek az egek, hogy a boltozat alatt közvetlenül a Saturnus szférája van, melyen harminc év alatt teszi meg útját (sub ecliptica firmamenti suam revolutionem absolvit, Ph. II. 65.), majd a Jupiter következik 12 éves útjával, ezután a Mars 2, utána a Hold jön, itt helyezi el a Földet a négy elemmel, ötödik helyen a Venus jön 9 hóna-

pos körrel, hatodikon a Mercur 80 napos körrel. A mindenség közepében helyezkedik el a Nap. Hogy ezzel a hipotézissel Copernicus meg tudja oldani a jelenségeket, azért azt állítja, hogy a Föld nem mozdulatlan, hanem forog, ha nem is vesszük észre ezt a mozgást. Copernicus arra is utal, hogy ez a tanítása a Föld forgásáról nem új tanítás, már Aristarchus, Plátón, Seneca tanít ilyent. Copernicus három érveléssel bizonyítja hipotézisét, melyek mindegyikét részletesen ismerteti Pázmány: igazolva a kérdésbe való alapos elmélyedését. 1. Nem lehet semmi érveléssel bizonyítani, hogy a Föld van a mindenség közepében, 2. Ptolemaeus nem tudja elegendő módon magyarázni a jelenségeket. Erről Clavius is tanúskodik, aki szerint egyetlen akkori tabula sem teljesen pontos. 3. Copernicus azt állítja, hogy az ő hipotézise minden jelenséget megfejt. Pázmány különben dicséri Copernicus rendszerét, tanítását azonban még némileg szokatlannak tartja. Azonban vallja vele szemben is azt, hogy a vita még éppen nincsen lezárva. Az ötödik vélemény Fracastorius-é. Azt vallja, hogy a Föld a világ közepén van, mozdulatlanul, egy igen komplikált rendszer középpontjaként. Ebben a rendszerben 69 eget vesz fel. Azonban Pázmány bevallja, hogy habár Fracastorius rendszere kiváló és szellemes, sokat nem ért meg benne.

Pázmány egyik véleményét sem fogadja el teljesen, fenntartja hozzájárulását. Tudja azt, hogy ezek a kérdések még nagyon is bizonytalanok. Hisz a legnehezebb dolog kellő módon megfigyelni és magyarázni éppen a csillagászati jelenségeket. Ez a kellően hűvös és igazán tudományosnak nevezhető eljárás jellemzi különben minden más természetre vonatkozó tanításában is Pázmányt. Éppen ez a magatartás mutatja Pázmánynak, mint filozófusnak egyik igen értékes és fejlődésre képes vonását: a le nem kötöttséget és a kellő érdeklődést az újabb megfigyelések iránt.

Pázmány nemcsak a fizikai és metafizikai, hanem szorosabban vett *logikai tanaiban* is eklekticizmussal jár el. Amiben eltérnek logikai tanításai metafizikai és természetbölcseleti tanaitól az, hogy logikai kommentárjában sokkal inkább követi Szent Tamást és iskoláját, mint egyéb műveiben.

Dialecticájában elég részletesen foglalkozik a kategóriáknak logikai vonatkozásaival. Ezek közül a vizsgálódások közül

különösen értékesek a relatio-tanról írt tartalmas és terjedelmes fejtegetései. Ebben megint klasszikus tisztasággal lép elénk Pázmány állásfoglalása a különféle iskolák között.

Felveti a kérdést: mi szükséges ahhoz, hogy valamely relatio reális legyen? Állítása szerint az, hogy legyen a terminustól különböző alapja. Azonban nemcsak az alapnak, hanem a terminusnak is reális valónak kell lennie, mivel nem függhet valamely reális való nem reálistól. Ebből az következik, hogy egy dolog sem lehet relatióban nem létező dologgal. Ha tehát a reális relatiónak feltétele a reális alap, azt kell vizsgálni, mi lehet ilyen reális alap. Azaz két kérdésre kell feleletet adni: 1. mi lehet az alapja (ratio fundandi) a reális *alap-voltnak*. Pázmány szerint csak két ilyen ratio fundandi van: a) mennyiségi meghatározottság, b) actio-passio, cselekvés-szenvedés szembenállása (Fonseca, Soncinas).

2. Ha van relatio-alap és relatio, akkor különbözik-e ez a relatio az alaptól? Ebben a pontban Pázmány eltér a szigorú tomista iskolától, attól a tomista véleményről, mely később (Johannes a S. Thoma idejétől) általánossá vált és Javellus, Haerveus Natalis elsősorban azonban Mayronis, Gregorius véleményét követi, mely szerint a relatio nem különbözik reálisan az alaptól (relationem non distingui a fundamento ex natura rei, sed esse omnino idem realiter; et hoc est, quod vulgo dicitur relationem habere realitatem a fundamento id est esse eandem realitem cum illó. D. 354.) A relatio így lényegében nem más, mint egy a dologban levő reális vonás. Pázmánynak ezzel a tanításával kapcsolatban meg kell megint jegyezni, hogy *itt* is, mint sok más kérdésben nem voltak eléggé tisztázva a problémák. A nominalizmus következtében zavar volt még a tomisták között is. Így jóllehet Pázmány elsősorban Mayronist, Gregoriust követi, de emellett ahogy utaltam rá, tomistákat is. Ebben az esetben tehát nem úgy fogja fel állítását, mint a tomista iskolával ellentétes tant, hanem mint egyes tomistákkal (és vl. Szent Tamással) ellentétet. Pázmány tanításán éppen itt a relatio-tanban érzik meg egyes nem túlzó nominalisták (pl. Gregorius) hatása. Occam-ról és Durandus-ról azt jegyzi meg, hogy nem ez a tanításuk (mint ahogy Soto véli), mivel Occam nem mondja azt, hogy a relatio azonos a fundamentummal, hanem azt, hogy

a relatio nem fundamentum, semmi módon sem valóság, merőben csak fogalom, minden reális alap nélkül. (D. 354.)

Hasonlóan jellemző Pázmány filozófiai helyzetére az universale kérdésben vallott álláspontja. Tény az, hogy vannak bizonyos vonások, melyek alapján össze lehet a valókat foglalni, egyetemes állítmányokat lehet állítani róluk. Kérdés azonban: *mi* az egyetemesség, *mi* az universale? Ennek a kérdésnek aszerint, hogy a dologi egyetemességről vagy a logikairól van szó (universale in essendo et praedicando), három oldala van:

Van-e dologi egyetemesség?

Mi a logikai egyetemesség?

Mi a kapcsolat az universale in essendo és praedicando között?

Természetesen Pázmány fejtegetéseiben itt is a logikai szempontok uralkodnak, hisz erről a kérdésről a Dialecticában tárgyal. De mégis a Dialecticának bő és részletes vizsgálatából meg tudjuk állapítani Pázmánynak a dologi egyetemességről vallott tanítását is.

Az a kérdés vetődik fel, hogy mi az a tényező a dolgokban, aminek révén megismerhetők, és melynek révén több hasonló valót egy fogalom alá lehet vonni. Azaz *van-e* dologi egyetemesség? Pázmány ellene van a nominalistáknak, akik minden dologi egyetemességet tagadnak (disp. 2. qu. 5. dub. 1. an universalis sint entia realia . ..). A dologi egyetemesség valós létező, és nem merőben észlény (ens rationis), benne van a dolgokban. Az a kérdés, hogy Pázmány a dolgokban benne levés módjában *melyik* álláspontot fogadja el. A Platón, Scotus Eriugena, Scotus, tomisták, subjektivisták, nominalisták stb. által képviselt álláspontot-e? Pázmány e lehető nézeteknek fő típusait mind ismerteti. Ahogy utaltunk rá, ellene van a nominalizmusnak. Azonban minden Platón jellegű realizmusnak és Scotus tanításának is. Állásfoglalása fő vonásaiban a tomista tanítással egyezik meg. Ez érthető abból, hogy Fonsecán kívül főleg tomistákat használt e részben forrásul: Tamást, Capreolust, Cajetanust, Canust. Az egyetemesség azonban a dolgokban nem létezik formaliter (Pázmány máshol használt magyarítása szerint: tulajdon nevezete szerint),¹ hanem absztrakció révén kapja meg

¹ Idézi Brisits: Pázmány világa. 172.

teljes értelemben vett egyetemes jellegét. Az egyetemesség (logikai egyetemesség) formaliter az értelem révén és az értelemben létezik, mint egyetemesség, de alapszerűen a dolgokban van. Azaz Pázmány a tomistákkal az egyetemesség dolgokban levő képességi létét vallja. Ebben a tanításban nem hatott még rá Suarez, Lényegében a tomisták híve, igaz egy-két fogalmazása a nominalista szerzők kriptohatását mutatja.

Miután így kidomborodott az egyetemesség tárgyi és logikai oldala, kérdés az, hogy *ismerjük* meg az egyetemességet, mi a kapcsolat a logikai és dologi egyetemesség között. Mi a megismerés útja és alapja. Az egyetemesség formaliter csak az értelemben van meg, de alappal a valóságban (*actu in intellectu, potentia in re*). A valóságban az egyetemesség az egyedekben és az egyedek által létezik. Az értelem természete szerint közvetlenül és elsölegesen éppen ezt az egyetemességet ragadja meg (tomista vélemény: *objectum immediatum est universale*. D. 135.) és csak mediate — Pázmány magyarságával közben vetéssel¹ az egyedet. Azaz Pázmány a tomista ismeretelmélet egy fontos tételét vallja: az egyetemesség az elsöleges tárgya az ismeretnek és nem az egyed (ahogy Suarez tanítja). Kérdés azonban az, hogy az egyetemes természet logikai egyetemességgé válása hogyan történik? Azaz konkrétan milyen a megismerés útja? Erre a kérdésre részletes feleletet általában a *De anima* kommentálása közben adtak. Azért érthető, ha itt csak utalhunk Pázmány tanára, egy-két elszórt megjegyzése alapján.

Az értelem fel van szerelve a *habitus primorum principiorum*al. Ennek a révén érintkezésbe lép a valósággal, de nem közvetlenül, hanem az érzékek révén. Ugyanis minden természetes ismerésünk az érzékléssel kezdődik. (D. 515.) Értelmünk az érzéki képben ismeri fel az egyetemességet, a dolog egyetemes lényegét. Természetesen ez az ismeret először még zavaros (*confusa*), nincsen kidolgozva, nem különböznek benne a különféle vonások és jelek (*simplex apprehensio*). Az ilyen homályos fogalom kidolgozása rendesen más fogalmakkal való összevetés útján történik. Így az értelem elég bonyolult műveletek segítségével kialakítja az absztrakt fogalmakat, kiemeli a dolgokban (*in potentia*) rejtőző egyetemességet. Így tehát mint legtöbb

¹ Brisits: I. m. 173.

skolasztikusnál, Pázmánynál is szerepel az elvonás-elmélet. (Evvel kapcsolatban azonban meg kell jegyezni, hogy Cajetanussal és általában a tomistákkal szemben nem tulajdonít mindenben oly nagy jelentőséget ennek a tanításnak. Így pl. nem tartja a tudomány szerencsés felosztásának az elvonás foka szerint való felosztást. D. 655. skk.) A megismerés révén a tárgyi valóság értelmileg feldolgozódik, logikai létmódot vesz fel.

Így a megfelelő értelmi műveletek után létrejön a fogalom: az értelem első aktusa (*operatio*-ja). Pázmány a fogalom lényegéről való részletes tanában eltér a tomista tantól: kifejezetten hangsúlyozza, hogy a fogalom (*verbum mentis*) médium *quo* és nem médium *in quo* (eszköz, mely révén és nem olyan eszköz, *melyben* ismerünk). A tomista véleményt elveti: *verbum mentis . . . et in ipso tamquam idolo cognito cognosci objectum . . . laté hanc sententiam Thomistarum refellimus.* (Ph. I. 231.) Ebben a tanában megint az akkori jezsuita skolasztikában kialakult nézetet követte. Máskülönb a fogalomról szóló tanában meglehetősen szabadsággal válogat a különféle nézetek között.

Az értelem második működése az ítélet. Pázmány itt is követi az általában szokásos véleményeket. Ugyanez áll a következtetésről szóló tanításában is.

Az evidenciáról szóló fejtegetésekben külön hangsúlyozza, hogy egy ítéletnek vagy szillogizmusnak csak akkor van valóságértéke, ha végső fokon feloldódik az első elvekben (D. 479.). Az ítéletről és a szillogizmusról szóló tanban talán a korabeli neves logikus, Zabarella hatott legerősebben Pázmányra. Sokszor ugyan vitatkozik vele, de ez nem akadályozza meg abban, hogy máskor még egész részletkérdések megoldásában is ne kövesse. A szillogizmussal összefüggő inkább technikai jellegű kérdésekben szabadon válogat a vélemények között. Így pl. Galenus negyedik szillogizmus figurájával kapcsolatban Zabarellával szemben ugyan állítja Galenus figurájának önálló jellegét, de megjegyzi, hogyha önálló is, teljesen használhatatlan és felesleges szillogizmus-figura.

Az igen részletező tudomány-tanban elsősorban Gregorius és Biel (Gábriel) tanítását követi. Így érthető, ha éppen ebben a részben igen erősen érezhető rajta a nominalisták hatása. A Cajetanus véleményét védő tomistákkal nyíltan harcol, cáfolja őket: nevezetesen tagadja azt, hogy a tudomány egyszerű minőség (quali-

tas simplex, D. 640.). Szerinte egyszerűen halmaz-egység (unitas aggregationis), több habitusnak inkább külsőséges kapcsolata.

Természetesen ezek a fejtegetések csak nagy vonásokban mutatnak rá Pázmány tanbeli helyzetére. Lényegében azonban mégis kifejezik Pázmány filozófiájának jellegét. Hisz nagyjából ezek Pázmánynak azok a fontosabb tanításai, melyek egyik vagy másik iskola felé viszik. Általánosságban a következőkben foglalhatjuk össze Pázmány tanbeli helyzetét: a legalapvetőbb tanokban, a logikában a korabeli tomistákat, legalább fő vonásokban, a méta fizikai és természetbölcseleti tanításokban a jezsuita iskolát, főleg Fonsecat és Suarezt, természetképében pedig a renaissance tudósait, főleg Zabarellát követi. A nominalizmussal szemben elnéző. A skotista iskolával szemben általában elutasító magatartást tanúsít. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy egyes részletkérdésekben melljük ne csatlakozzék. Nagy vonásokban — ahogy még Pázmány módszerének a vizsgálatánál látni fogjuk — a sok vélemény közül a felhozott bizonyítékok mérlegelése alapján a megbízhatóbbat igyekszik kiválasztani. Egy kialakult iskolához sem köti szorosan magát: tanaiban a XVI. századi jezsuita skolasztika semlegessége jellemzi. Így egy iskolához sem tartozván, mégis tagjává válik egy új iskolának, a jezsuita skolasztikus iskolának, ahogy már bőven utaltunk rá.

Azonban ha ez így áll, akkor mennyiben nevezhető Pázmány tanításaiban eredetinek? Pázmány filozófiai művei mennyiben eredetiek tanbeli szempontból?

Erre a kérdésre röviden válaszolhatunk Pázmánynak, igaz némileg más vonatkozásban és más alkalommal mondott, de mostani kérdésünkre is találó szavaival. „Ujjamból nem szophattam, sem anyám méhéből nem hoztam magammal.“¹ „Ezért hát új találmányokat és magam fejből költött dolgokat tőlem senki ne várjon. Mert tudom, hogy a pókháló nem jobb a lépesméznél; noha a pók beléből szövö a légyfogó hálóját, a méh pedig a virágról szedegeti mézét.“² Azaz Pázmány filozófiai műveinek egyedi voltát nem lehet abban keresni, hogy ilyen, vagy olyan új felfedezést tett: tankönyvírótól nem is szabad ezt követelni.

¹ Csepregi mesterség. Id. Brisits. 13.

² Gyűjteményes magyar kiadás. III. kötet, 6. lap.

Pázmány filozófiai műveinek eredetiségét így nem magában a tanítási elemekben kell keresnünk. Ha valaki ezt várná, akkor teljesen félreismerné a XVI. századi skolasztika eredetiség fogalmát és értékelési szempontjait. Pázmány lényegében úgy tanít, mint a XVI. századi jezsuita iskola legtöbb képviselője. Azt lehet mondani, ugyanaz a tudás-anyag áll mindnyájuk rendelkezésére, ha kellő módon átolvasnak minden nevezetesebb művet. Az egyedi eltérést inkább az egyes tanok, a meglevő tudás-anyag egyedi összeválogatásában kell keresni, a tanok egységbefűzésében és megokolásában. Azaz már nem is szorosan vett tanbeli vonásban. *Pázmány filozófiai művei egyediségének gyökereit tehát elsősorban nem a szorosan vett elméleti, tudományos értékek birodalmában kell keresni, hanem másutt.*

2. Pázmány filozófiai műveinek módszerei értéke és egyedisége.

Közelebb vezet Pázmány filozófiai művei alkat és sajátos egyedi volta megismeréséhez Pázmány módszerének a vizsgálata. Ezen az úton Pázmány filozófiai műveinek bizonyos akarati vonásokban gyökerező oldalát tudjuk megismerni. A módszer vizsgálata több kérdés megvilágítását követeli: mindenekelőtt tudnunk kell azt, hogy állott Pázmány *kritikailag* a legtöbbször idézett szerzőkkel szemben. Csak ezután tudunk tudományos módszerére és helyzetére nézve pontosabb képet adni és filozófiai műveinek módszerei egyediségét meghatározni.

Pázmány filozófiai műveinek kritikai módszere.

Aristotelessel szemben. Ahogy láttuk a jezsuita iskolákban Aristoteles tanait kellett követni. Ez az Aristoteles-követés természetesen elsősorban a platonikusok ellen irányult. Tehát egy oldalról negatív jellegű. Így Pázmánynál sem foglal el Platón jelentős helyet. Legtöbbször ellene nyilatkozik.

Pázmány Aristoteles követése azonban nemcsak negatív jellegű; pozitíve is Aristoteleset vallja mesterének. Az intentio Aristotelis-t keresi. Ezt nemcsak a skolasztika követelte meg, hanem a kor humanista szelleme is. Pázmány azonban bármennyire követi Aristoteleset, mégis hangsúlyozza Fonseca nyomán, hogy még Aristoteles is tévedhet a hit dolgában (D. 437., 571.). Sőt,

egyik helyén még filozófiailag is kritizálja Aristotelest, hamisnak mondja az általa adott szabályokat (regulás Aristotelis falsas esse, D. 481. non esse ideo efficax argumentum Arintotelis. D. 567.). Azonban ettől a néhány esettől eltekintve, mindig szorosán igyekezni alkalmazkodni az intentio Aristotelis-hez. Ebből kettő következik:

1. Állításait mindig igyekszik Aristotelesből vett idézetekkel alátámasztani.

2. Ha egyes kommentátorok a saját véleménye ellen Aristoteles idétef hoznak fel, igyekszik kimutatni: vagy azt, hogy *rosszul magyarázták* ellenfelei Aristotelest, és ezzel már el *is dőlt* a kérdés az ő javára (id unquam docuit Aristoteles, D. 660.), vagy pedig azt, hogy úgy is lehet magyarázni a vitás helyet, ahogy ő magyarázza. (Averroessel szemben a maga javára magyarázza Aristotelest, pl. D. 472—473.)

Pázmánynak meggyőződése, hogy Aristoteles megfelelő helyeinek megtalálta a helyes értelmét, azért ki is tart állítása mellett, többnyire következetesen végig viszi azokat. Azonban távolról se gondoljuk azt, hogy Pázmány felületesen magyarázza és keresi az intentio Aristotelis-t. Nem, ha látja, hogy nagyon eltérnek a kommentátorok véleményei, akkor filológiai vizsgálatokat is végez, összevet több fordítást, valószínűleg az eredeti görög szöveget is (D. 213.). Gondossága kitűnik abból, hogy az előírásokhoz híven nem elégszik meg egy Aristoteles-hely idézésével, hanem, ahol a vélemények eltérnek, vagy valamely fontosabb kérdésről van szó, minden Aristoteles könyvből törekszik idézni a megfelelő helyeket. E közben kimutatja, hogy az esetleg látszólag egymásnak ellentmondó aristotelesi idézetek más szavakkal, vagy más szempontból, de mindig ugyanazt mondják. Ezt kell tennie, mivel nem mondhat le a különben észbeli argumentumokra építő művében Aristoteles tekintélyéről. Így érthető az is, hogy néha erősen jóakarató értelmezéssel állítja a maga pártjára Aristotelest (D. 380.). A lehető legnagyobb gonddal kell ugyanis vigyáznia arra, hogy tanítása ne úgy tűnjék fel, mintha a mesterével ellentétes volna.

Azonban ez nem jelenti azt, hogy Pázmány nem ment tovább Aristotelesnél, sőt, éppen a Pázmány-féle kommentárok elég szabadok a problémák és kérdések felvetésében. A Dialecticában és Physicában egyaránt találunk hosszú fejtegetéseket,

melyekben Aristoteles neve nem is igen fordul elő. Különben is Aristoteles követése a XVI. század skolasztikusainál nem szellemi rabság eredménye. Hisz tudják, hogy minden ember tévedhet. De meg vannak győződve arról, hogy Aristoteles a helyes úton járt a legfőbb kérdésekben, azért bátran lehet ráhagyatkozni, hisz az igazság, az egyetlen igazság felé vezet. Tudatában van Pázmány is annak, hogy a filozófiában a végső igazolást csak az értelmi evidenciában és nem külső tekintélyben lehet találni. Éppen ezért minden tételét igyekszik ésszel is igazolni, jóllehet Aristotelesből már előzőleg bizonyította azokat. Aristoteles megoldásait tehát nem azért fogadja el, mivel Aristoteles mondja, hanem azért, mivel ésszel ő is meggyőződött Aristoteles tanításainak helyességéről. Pázmány filozófiai műveiben így az Aristoteles-szel szemben való kritikai álláspontot ez az alapmotívum vezeti: követem Aristotelest gondolatmeneteiben, nem azért, mivel Aristoteles, hanem, mivel igazolhatóan helyesen látta meg az igazságot.

Aristoteles-szel kapcsolatban lehet utalni rá, hogy kezelte Pázmány módszerei és kritikai szempontból Aristoteles *kommentátorait*? Egy szóval felehetünk: — szabadsággal. Egyiket sem tartotta tévedhetetlen és mindenben jó irányítónak, illetőleg magát is egyenrangú Aristoteles értelmezőnek tartotta ezekkel. Mindig közvetlen értelmi belátás után indul és nem azért, mivel ez, vagy az így vallja. Nem személyüket, hanem bizonyítékaik erejét nézi.

Másképpen foglal állást Pázmány Szent Tamással és a tolmistákkal szemben. Sokszor idézi Tamást, tekintélynek is tartja, de ez nem akadályozza meg abban, hogy többször ellene foglaljon állást. Azonban arra mindig vigyáz, az előírások szellemében, hogyha nem is fogadja el Tamás álláspontját, sohasem tesz rá gúnyos megjegyzést. Ellenkezőleg, igen sok helyen külön megdicséri Tamás bizonyítási útjait (eleganter ... D. 132.). Mivel tudja azt, hogy Tamás mélyen látta a különféle problémákat, azért, ha csak teheti, előszeretettel hivatkozik rá; erősséget jelent, ha saját véleménye mellé tanúul hívhatja Szent Tamást (favet S. Thomas. D. 459.). Legtöbbször, különösen a Dialecticában — csatlakozik is Tamás álláspontjához. A Dialecticában pl. 216-szor idézi, ezek közül alig 12-szer mond ellene Tamás véleményének.

De bármennyire is értékeli Pázmány Tamás tekintélyét, ez nem akadályozza meg abban, hogy rajta is kritikát gyakoroljon és ha kell elvesse véleményét. Megteszi ezt nemcsak természet-tudományos kérdésekben (a születés természetével kapcsolatban elavultnak mondja Tamás nézetét D. 371.), hanem észreveszi azt is, hogy más kérdésekben is vannak Tamásnál nehézségek, melyek még megoldásra várnak. Kritikai és módszери szempontból vele szemben is alapelve: csak azt fogadom el, aminek helyességéről magam is meggyőződöm.

Pázmány azt is látja, hogy Szent Tamás egyes helyeit többféleképpen értelmezik, ezek között a magyarázatok között pedig nem egyszer ellentétek vannak (varias expositiones adfert scilicet Zumel D. 368.). Épen ezért maga is körültekintő Tamás értelmezésében: különösen figyelmes kritikával illet minden kommentárt (maie explicat Cajetanus, D. 296.). Észreveszi, hogy vannak oly magyarázók is, akik saját véleményüket szeretnék mindenképen Szent Tamásnak tulajdonítani, pedig Tamás nem is tanítja azt (hanc sententiam ait Soncinas . . . D. Thomae . . . licet hi nihil tale dicunt, D. 646.). Pázmány igyekszik távol maradni az ilyen értelemcsavarástól, nyíltan elismeri, hogyha eltér Szent Tamástól (meo tamen iudicio rectius Durandus. D. 233—234.). De természetesen nem azért ad Durandusnak sem igazat, mert Durandus, hanem azért, mivel helyesebbnek és jobban bebizonyítottnak gondolja — éppen itt — az ő véleményét, mint Tamásét. A következő lapon már viszont Durandussal szemben Tamásnak ad igazat, mert itt az ő bizonyítékai az erősebbek.

Pázmánynak az a véleménye Tamás kommentátorairól, hogy a leghűségesebben a tomista iskola követi Tamást. Jóllehet nem egyszer ők is tévednek Tamás magyarázatában (D. 646.). A tomisták, akiket maga sorol fel (különösen a Physicában, a Dialecticában is, azonban 383., 413., 483. stb.: Cajetanus, Capreolus, Soncinas, Sotus, Ferrariensis, Medina, Bannez, stb.). Velük szemben természetesen még szabadabb és sokszor erősebb és keményebb szavakkal kritizál, mint Tamással szemben. Minden gátlás nélkül rámutat arra, hogy tévedtek. (Fallitur ergo Cajetanus . . . quod male ... Cajetanus, D. 296. Medina conatur, sed nihil agit. . . D. 645.) Azt is látja, hogy egyes tanokban teljesen szemben áll velük, még pedig azért, mert a tomistáknak

mások az alapelveik (lásd fentebb). De amelyik véleményüket bebizonyítottnak látja, minden további nélkül elfogadja. Meg is dicséri őket (ut recte Cajetanus, D. 251. optime et fuse explicat Cajetanus, D. 234.). De a vélemények megrostálásánál itt is alapelve: ha nem tud valaki jól bizonyítani, akkor ennek Pázmány számára abban a kérdésben nincsen jelentősége (meliorem argumentum attulimus, D. 644.).

Pázmány kritikai módszerére egészen különös és érdekes fényt vet legtöbbet használt szerzőjével való összevetése. **Fonseca** ez; metafizikájának Pázmány részben a *Dialecticában*, de még inkább a *Physicában* igen nagy hasznát vette. Tény az, hogy sokszor hatnak Pázmányra Fonsecának nemcsak tanításai, hanem módszere és bizonyítási módja is. Ez kitűnik abból, hogy Pázmány nemcsak egyszerűen hivatkozik Fonseca műveire, hanem ismeri gondolatösszefüggéseit és „kötés beszédei“-nek (argumentum-Pázmány magyarázásában)¹ legkisebb cirádáit, elágazásait is. Tudja azt, hogy kiket követ Fonseca egyes tanaiban (secutus Averroem . . . D. 345.) egyes esetekben örömmel használja fel azt a rengeteg és filozófiatörténeti szempontból nagy fontosságú adatközlést, melyet Fonseca nyújt. Ezért gyakran hivatkozik olyan írókra, akiket éppen abban a kérdésben közvetlenül nem is ismert (citati a Fonseca, D. 279., 234. citat plurimos D. 286., reliquas difficultates adfert... D. 315.).

Azokban bármennyire is áthatotta Pázmányt Fonseca, vele szemben is éppolyan független, mint más szerzőkkel szemben. Itt is a lényeges: csak azt az állítást fogadom el, melyet egyénileg átgondolok, mely számomra a megfelelő bizonyítékok alapján nyilvánvalóvá válik. Ha tehát a bizonyítékok rosszak, nem csatlakozhatom még Fonseca véleményéhez sem. Talán éppen azért, mivel oly jól ismerte és érezte is Pázmány Fonseca befolyását, veszi észre, szinte különös „örömmel“ legkisebb tévedéseit, vagy egész lényegtelen kisiklásait is. Nemcsak egyszerűen elutasítja Fonseca véleményét, mint tévesét azzal, hogy nem jól különböztet, (non sufficienter distinguit, D. 380.), vagy mivel tévedett (licet Fonseca male negat, D. 384. Male negare Fonseca, D. 385., 486.). Alkalomadtán finom gúnyt is lehet kiérezni Pázmány szavaiból (secunda sententia est Fonsecae, ille . . . ubi

¹ Brisits. I. m. 170.

veram et omnium veterum sententiam . . . esse ait ut *pie creditur*, neminem enim citat, D. 129.). Szinte kiérezni ezekből és más hasonló jellegű kritikai megjegyzésekből azt a magatartást, amikor valaki egy sokat használt auktorában hibát fedez fel.

És ha Pázmány így viselkedik legtöbbször használt auktorával és talán legjobban követett szerzőjével szemben, akkor teljesen érthető, ha másokkal szemben is ezt az álláspontot foglalja el. Toletust, akit pedig szintén sokat használ, vagy más **jezsuita filozófusokat** éppúgy megkritizál. Alaposan szemügyre veszi tanításait, megrostálja véleményüket, ha belátja és igaznak tartja bizonyítékait, akkor elfogadja azokat, különben azonban megfelelő kritikai megjegyzéssel visszautasítja álláspontjukat. Így kell tennie, mert szemében elsősorban a bizonyítékok ereje a fontos és nem az argumentumokat felállító emberek tekintélye. Ezért látja meg azt, hogy bizony argumenta Conimbricensium . . . refutatione non indigent cum sint rethorica (D. 660.), jóllehet máskor, különösen a *Physicában* gyakran követi véleményüket. De hiába, nem fogadhatja el senkinek sem a véleményét, ha egyszer biztos erősséggel (argumentum) nem támasztotta alá (nulla id efficaci ratione ostendit, D. 665.).

Ugyanezt a módszert követi Pázmány **Suarezzal** szemben is. Helytelen tehát úgy feltüntetni, mintha Suarez valami különösebb hatással lett volna művére. A *Dialecticában* igen ritkán hivatkozik még csak rá, (24-szer), viszont a *Physicában* sokszor. Értékeli igaznak tartott gondolatait, meglátja azt, ha a valószínűség mellette szól (haec sententia non sit improbabilis, mihi tamen non videtur esse vera, D. 310.). Máskor meg utal arra, hogy Suareznéi meg lehet találni valamely kérdés bővebb kifejtését (pl. Ph. I. 76—78., 309.). Bizonyítékaival és állásfoglalásával azonban igen sokszor nincsen megelégedve (alia ratio quam Suarez adfert non probat, D. 316., sed haec frivola sūnt... Ph. I. 161. rationem ... adfert Suarez sed non efficacem. Ph. I. 300.). Tudja értékelni Suarezt, könyveit érdemesnek tartja a rögtöni elolvasásra és feldolgozásra, azonban ő is csak úgy áll előtte, mint bármely más korabeli jezsuita filozófus: szempontokat ad, képvisel bizonyos véleményeket, de ezek a vélemények Pázmány számára csak akkor jelentenek valamit filozófiai szempontból, ha bizonyítékaik jók és helyes, Pázmánytól helyesnek felismert **alapelvekből** indulnak ki.

Ezek alapján **összefoglalhatjuk Pázmány kritikai állásfoglalását** más szerzők véleményeivel szemben. Pázmány állásfoglalását, kritikáját jellemzi:

Élesen vizsgál meg minden hozzáférhető véleményt. De nem csak egyszerűen magát a tanítást, hanem a tanítások, vélemények gondolatmenetét és érveit. Maga is végig követi a citált szerzőket a bizonyítás sokszor fáradságos és bonyolult útján. Ha úgy veszi észre, hogy zökkenő van valamely gondolatmenetben, rögtön javít. Így előfordul az, hogy valaki véleményének egyik, első részét, bizonyítékainak egy részét elfogadja, de a második részében rámutat, vagy a tárgyi, vagy a logikai botlásra. Ebből az egészen átható módszerből kitűnik az, hogy Pázmány szemében mindig maga az *igazolás* és nem annyira a vélemény a fontos.

Ilyen alapos tanulmányozás után a szerint, hogy milyen értékűnek tartja a vizsgált véleményt, *különféle módon reagál*. Előfordul, hogy teljesen elfogadja a vizsgált véleményt, másnak tanítását és bizonyítékait egyaránt. Máskor helyesnek tartja a véleményt, de a bizonyítékokat gyengének, új ajakat keres. Ha sehol sem talál, vagy nem is keres más szerzőknél új bizonyítékokat, akkor maga ad egy jobbnak tartott megokolást. Annak a tudatában, hogy a kérdést az ő „kötés beszéde“ (argumentum) jobban leköti az igazsághoz, mint az elvetett „erősség“. Ilyenkor a téves bizonyítékot meg is „cenzúrázza“, rossznak, helytelennek mondja. Ha kell még jobban leszólja. Alkalomadtán a finom gúnytól sem riad vissza mások tévedéseinek bírálata közben. Valahogy már a filozófiai művekben megérezzük a későbbi pompás tollú és sokszor fölényeskedő, tudásának biztonságában fensőbbtségét érző és mutató Pázmányt, aki átlátva a nehézségeken, szinte nevetségesnek tart minden ellenkező erőlködést. De azért kritikai állásfoglalásában sohasem lesz elfogult. Törekszik, ha kell, még jóakarató értelmezésre is. Nem egyszer kijelenti, hogy az egyes szerzők között az eltérés inkább a szavak kérdése, a tárgy külféle szempontú megfogásának az eredménye. Abban az esetben, ha valakinek állítását, elméletét nem érti meg — nyíltan bevallja (igaz ez ritkán fordul elő: pl. a De Coelo idézett helyén Fracastorius véleményét nem érti).

Forrásai használatában a kor skolasztikájának közösségi szelleme irányítja, de *megtartja egyéni szellemi szabadságát*. Végül is csak egy tekintélyt — igazi, mindenben biztos filozófiai

tekintélyt ismer el: az észet, a belátást. Vallja azt, hogy a szabályoknak és különféle előírásoknak is inkább az kell a jelentősége legyen, hogy utat mutatnak, de a szellem erejét teljesen meg nem kőthetik. Ezzel a *szabadon-kötött* állásfoglalással választja ki fő szerzőit (ezek részletes felsorolását lásd előbb: Pázmány olvasmányanyaga címen). Igaz, hogy közülük egyiket-másikat főleg a jezsuitákat jobban követi, de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy bármelyikkel szemben mindenben lezárt álláspontja volna. Illetőleg ez az álláspont módszerei szempontból a *típusos korabeli jezsuita álláspont*, persze sajátos egyéni színezetben: bizonyos semlegesség minden iskolával szemben és bizonyos ész-evidentiát kutató módszer minden véleményel szemben.

Ebből kitűnik az is, mennyiben nevezhető eredetinek Pázmány Dialecticája és Physicája ebből, a kritikai, módszerei szempontból. Pázmány filozófiai művei kritikai, módszerei szempontból abban eredetiek, hogy tanokkal és személyekkel szemben mindig egyéni átgondolás alapján a józan ész kritikájára törekszik, a tényleges igazság meglátására. Minden lezárt iskolával és személlyel szemben meg akarja és meg is tudja őrizni szabadságát. Pompás kritikai érzék és jezsuita típusú „kegyelet” objektiválódik bizonyos józan önállóság formájában Pázmány filozófiai műveiben. Pázmány filozófiai műveinek eredetisége nem utolsó sorban éppen ebben a *sajátos színezetű tudomány-akarati vonásokat feltűntető kritikai, válogató eljárásban van*.

*Pázmány filozófiai műveinek tárgyalási módszere,
tárgyalási módszerének eredeti volta.*

A kritikai-válogató módszer ismertetése után Pázmány műveinek kutató, problémamegoldó módszerét szükséges megvizsgálni. Egyrészt magában, másrészt az előírásokkal és főbb forrásainak tárgyalási módszerével összevetve. Így majd Pázmány tudományos módszerének esetleges egyedisége teljesen előttünk áll.

Pázmány filozófiai művei — ahogy utaltunk rá — Aristoteles könyveit magyarázzák. Ez a tény sok vonásban már eleve megadja a tárgyalási módszer menetét. Alkalmazkodni kell ugyanis Aristoteles gondolatmenetéhez, legalább is nagyjából. Mivel azonban Pázmány módszere nem a szorosan vett per

modum commenti, hanem a per modum quaestionis módszer, nagyobb szabadsággal mozog, mint pl. Szent Tamás szigorúan Aristoteles szövegét követő kommentárjai. Pázmány Aristoteles szövegének szorosan vett kommentálását röviden intézi el. Különösen a Physica komemntárookban éppen csak érinti. Általában minden Aristoteles-i könyv elején megmagyarázza az iratok nevét, nagy vonásokban összefoglalja tartalmukat, és az esetleg előforduló fontosabb és magyarázatra szoruló szövegeket filológiaiilag is megmagyarázza. Egy-egy fejezet élén leközli Aristoteles meghatározását és tanítását arra a kérdésre vonatkozólag. És csak azután kezd a részletes taglalásba. Disputációkban, ezeken belül kérdésekben halad előre. Az egyes disputációk belső berendezésében szabadon járhatott el. Célja az volt minden disputációban, hogy a felvetett problémát lehetőleg kevés szóval, minden oldalról megvilágítsa. Hogy ezt jobban tehesse, a disputációkat kérdésekre osztja fel; a tulajdonképeni tárgyalást ezekben végzi el. Általánosságban az egyes kérdéseket nem osztja fel kisebb részekre. Ahol azonban az anyag nehézsége és többrétű volta megköveteli, ott még cikkeklyekre (articulus) és ez az általánosabb: úgynevezett dubiumok-ra, dubitációkra tagolja mondanivalóját.

Egy-egy kérdés megoldásában általában kétfajta módszert használ. Az inkább spekulatív jellegű kérdések (főleg logikai, metafizikai problémák) megoldására az úgynevezett aporiás módszert használja, a skolasztikának Aristoteles nyomán kialakított módszerét, míg a természetbölcseleti, főleg pedig a közvetlenül természettudományos kérdések megoldásánál más módot követ.

Pázmány aporiás módszere. Ennek a menete egy-egy fejezeten (quaestio) belül legtöbbszörre a következő:

a) *Felveti a kérdést.* Miről van szó, meghatározza a fogalmakat és felhívja a figyelmet az esetlegesen különböző jelentésekre.

b) Megjelöli azt a *közös alapot*, melyben egyetértenek a különböző magyarázók és szerzők a megoldás vonalán.

c) Rámutat arra, hogy hol és miben *térnek el a vélemények*. Evvel kapcsolatban megjelöli, hogy milyen problémákra kell választ adni, hogy fogja megoldani a kérdést.

d) Sorban *megoldja a kérdéseket* a felvetés sorrendje szerint.

Egy-egy ilyen részletkérdés megoldásánál nagyjából a következő menetet tartja meg:

1. Pontosán *ismerteti a véleményeket*, rendszeren azzal a megjegyzéssel: prima sententia, secunda sententia ... felsorolja azokat a szerzőket, akik ezeket a véleményeket vallják, majd az általuk használt Aristoteles helyeket citálja és adja egyéb bizonyítékaikat. Ezekben az ismertetésekben igyekszik egészen pontosan megjelölni a helyet, aminek alapján megállapította ennek vagy annak a szerzőnek a véleményét. Idézéseit jellemzi, hogy nem igen, vagy csak a legritkább esetben citál szóról szóra (inkább csak Aristoteles helyeket), hanem a gondolatokat, azok belső felépülését saját szavaival igyekszik visszaadni. Ez is mutatja, hogy forrásait önállóan dolgozta fel.

2. A vélemények ismertetése után előadja *a saját álláspontját*, melyet rendszeren a második, vagy harmadik (a szerint, hogy mennyi van) véleményhez csatol. Saját tanításának előadása részenként történik. Rendszeren ezzel a bevezetéssel: dico primo, . . . secundo. Minden egyes dico után rögtön felsorolja bizonyítékait: Aristotelesre hivatkozik, majd felsorolja azokat, akik mellette állanak. Ezután a tekintélyi bizonyítékok után következik a tulajdonképeni ész-argumentumok, ratiók felsorolása. Ezekből különösen hosszabb és fontosabb kérdésekben igen sokat hoz fel. Vagy teljesen maga alkotja ezeket a bizonyosságokat, vagy ha esetleg mástól veszi, akkor ezt megemlíti. Az argumentatio végén megerősíti más jellegű bizonyítékokkal állításait (et confirmatur): részben máshonnan vett közvetve bizonyító tényekkel, vagy esetleg a teológiából vett bizonyítékokkal. Nagyjából és egészében a skolasztikában szokásos deduktív módszert (helyesebben, bizonyos szempontból reduktívnek nevezhető módszert) használja: legtöbnyire az alapelvekből kiindulva bizonyít, a szillogisztikus módszer ismert szabályai szerint. Főtétel-altétel egyes részeinek sorban való bizonyítása. Gyakran használ példákat is tanítása szemléletessé tételére.

3. Miután kellő módon bebizonyította tételét, sorban *megcáfolja* ellenfeleinek állításait (ad primum respondeo etc). Közben különös gondot fordít arra, hogy az ellenfelektől felhozott Aristoteles helyeknek a szerinte helyes értelmezését adja. Arra is *tekintettel* van, hogy a feleletadás közben lehetséges újabb ellenvetéseket is megoldja. Bizonyító és cáfoló eljárását jellemzi,

hogy a már egyszer adott megoldásokat feleslegesen nem ismétli. Amint a kérdések felvetésében is mindig igyekszik a szűkre szabott időhöz alkalmazkodni, ugyanez az álláspontja az argumentumok és a cáfolás terén is. Csak a lényegeset. Miután így megfelelt minden ellenvetésre, állítása tisztázva van, bebizonyította tételét, áttér a következő probléma fejtegetésére.

Természettudományi és természetbölcseleti kérdésekben követett módszere (főleg a *Physica* egyes részeiben).

a) Ezen a téren jellemzi Pázmányt a kellő és mély tudós szerénység, tudja azt, hogy éppen a természet vizsgálata igen sok nehézséggel jár, hisz ez a világ állandó változásban van. (Ph. I. 7.) Tudatában van annak, hogy a természet jelenségei éppen nem a legvilágosabbak, nem is olyan könnyű hát a megfelelő értelmüket megtalálni. (Ph. II. 455.) Hisz olyan tökéletlenek még a mérőeszközök, annyira sok a kikutatlan probléma. Éppen ezért nem szégyenli megvallani, ha nem ért valamit (multa quidem ingeniose dicit, multa tamen me non intelligere, forte quia defectu instrumentorum tantam orbium et motuum copiam imaginari nequeam, ingenue profiteor, Ph. II. 73.).

b) Pázmány tisztában volt — ez már különben a középkori skolasztikának is az álláspontja, — a megfigyelés fontosságával. A természeti jelenségeket csakis tapasztalat útján lehet megismerni. A filozofálás mindig csak a tapasztalati anyag magyarázatára irányulhat. Éppen ezért természettudományos és bölcseleti kérdéséknél mindig a tapasztalatra épít. Úgy, ahogy az akkori tekintélynek elismert szerzőkben, ezek leírásaiban és a mindennapi tapasztalatban a szemlélet elé lép (breviter velut historice ex probatis auctoribus vei experientia quotidiana ea quae de his meteoris comperta habemus enarremus, ut ex iis postmodum eruamus naturam, causas, et proprietates ipsorum, Ph. II. 455.). A pázmányi természetismeret tehát ezen a két pilléren épül fel, mint forráson: probati auctores — történelmi beszámolás a jelenségekről és a mindennapi tapasztalat. Ez a kettős pillér érteti meg ennek a természetképnek belső alkatát. Tulajdonképpen tehát Pázmány nem tesz más természetvizsgálatai közben, mint elemzi az akkori *természetre vonatkozó köztudat tényeit*, mint ahogy a metafizikai, logikai kérdésekben is lényegében *ezt* csinálja: a filozófus és általános köztudat tényeit elemzi és magyarázza. Tény, hogy akkor még a természetkép

más síkon, a szemlélet síkján mozgott, kevésbé élt eszközökkel, mondhatjuk így természetesebb volt, de erről Pázmány nem tehet. Természetbölcselelő feladatát helyesen látta meg és módszerileg is jól végezte el. Nem akart és nem is csinálhatott mást, mint értelmezte az elébe adott tényeket.

c) Ebben az *értelmezésben* (és ez az értelmezés az igazi bölcselelő feladat) meglepő nyugodtsággal járt el. Egyáltalán nem engedte magát egyoldalú befolyások alá, hanem igyekezett és tudott is mindig nyugodt szemlélő maradni. Gyönyörű példája ennek az az eljárása, melyben a különböző csillagászati rendszereket ismerteti. Mérlegeli az érveket, összeveti a tényekkel, igyekszik maga is belelátni a dolgok mélyére, már amennyire lehet. Azzal azonban tisztában van, hogy a természetismerés mindig csonka fog maradni. Azt sem lehet mondani, hogy elhamarkodott lenne a metafizikai elvek alkalmazásában. Itt is megfelelő nyugodt kritikával jár el és igyekszik mentes maradni az apriorizmustól. Inkább, mint sok kortársa. Természetesen ebben részes a jezsuita szellemnek akkori modernsége, bizonyos értelmi kötetlensége. Másrészt azonban ez a tény is mutatja Pázmány egyéni értelmi finomságát és akarati felszabadultságát. Ezekből a megállapításokból az is kitűnik, hogy Pázmánynak lényegében ugyanaz a természetfilozófiai módszere, mint a mai természetfilozófusoké. Csak ma az anyagszolgáltatás, főleg a kísérleti módszer következtében sokkal pontosabb és bővebb. Ebből a szempontból nézve sem lehet azt mondani, hogy Pázmánynak éppen a természetfilozófiája elavult volna (mint ahogy a kiadó mondja).¹ Sőt ellenkezőleg: filozófiájának nemcsak a történezs, de a bölcselelő és pszichológus számára, főleg módszerei szempontból éppen egyik legértékesebb része természetbölcselete.

Pázmánynak a természetismeretre felállított követelményei hozzák magukkal, hogy ezekben a fejezetekben némileg a külső forma is megváltozik. Háttérbe szorul a vita, ennek helyét inkább az egyes természetismerők véleményeinek (placita) ismertetése foglalja el. Hisz a tényekről, mint tényekről nem igen lehet vitatkozni, a jelentés kérdése pedig ezen a vonalon más természetű munkát és feldolgozást követel, mint pl. logikai kérdésnél. Ez a módszer-változás különösen a Meteororum

¹ Ph. I. bevezetés.

IV. könyvéhez írt kommentárban tűnik ki. Először mindig felvet egy kérdést, utána feltételesen megfelel rá (videtur), majd jön a rendes válasz — dico primo . . . utána kifejti állításának megokolását — pro explicatione nota primo . . . Tehát ebben a sémában halad: quaestio

responsio conditionata (videtur)

responsio, dico primo . . .

explicatio, pro explicatione-nota primo etc.

Kérdés: mennyiben volt egyedi Pázmánynak a módszere? Ennek a megállapítására módszerét egyrészt az **előírásokkal, másrészt a korabeli, tőle sokat használt filozófusokkal szükséges összevetni***

A Pázmány által követett módszer nagyjából és lényegében megegyezik az előírt módszerrel, azzal a különbséggel, hogy sokkal kevesebb gondot fordít Aristoteles szövegének közvetlen magyarázatára, mint az előírások megkövetelik.

A korabeli szerzőkkel összevetve szintén nem mutat eltérést — legalább nagy vonásokban nem. Módszere minden vonatkozásban a korabeli skolasztika módszere. Így ezt a módszert követi pl. lényegében Toletus, ha a konkrét megoldásban, „művészi“ kiképzésben el is tér. Ő is először kifejti a kérdést, hozza az ellentétes véleményeket és bizonyítékokat, utána kifejti saját álláspontját és adja saját bizonyítékait. Végül megfelel az ellenvetésekre. Hasonló Soto vagy Fonseca eljárása is. Fonseca, ahogy utaltam rá, közvetlenül a görög szövegen épülő igen részletes metafizika kommentárt ad. Bő szövegmagyarázat után (Pázmány ezt elhagyja), nagyobb fejezetekben és sok quaestióban veszi sorra a felmerült problémákat. Az egyes quaestiókat Pázmánytól eltérőleg sectiókra osztja és ezekben oldja meg a kérdéseket. Módszeri haladása: az I. sectióban ismerteti vagy az ellenvéleményeket és azok bizonyítékait, vagy a nehézségeket és kijelöli a megoldandó problémát, majd pontokba szedve adja a megoldást, de nem dico primo-val stb. bevezetve, mint Pázmány, hanem pronuntiatum esto... sit primo stb. Majd felel az ellenvetésekre. Ebből is látható, hogy lényegében ő is *teljesen* a szokásos módszert követi, de ez a módszer azért mégsem egyezik mindenestől Pázmány módszerével. Ez mutatja, hogy a nagyjából közös módszer ellenére is minden írónak meg voltak a saját módosításai.

A különböző írók gondolatmenetének szemléltetésére és a különbségek megláttatására vázlatosan egymás mellé állítjuk Toletus, Fonseca és Pázmány ugyanarról a tárgyról szóló fejtegetéseit:

<i>Pázmány: Dialectica.</i>	<i>Fonseca: Metaphysica.</i>	<i>Toletus: Comm. in. Dial.</i>
An universalia sint ante opus intellectus.	Num res fiant universales operatione aliqua intellectus.	Utrum univ. sint in rebus distincta ante oper. intell.
Univ. disp. 2. qu. 4.	lib. V. cap. 28. q. 5. sec. 1. 2. 3. 4.	De univ. qu. 3.
1. Ismerteti az első véleményt (Paul. Venetus). Bizonyíték: 4+1 confirmatur.	<i>I. sectio:</i> 1. tagadó vélemény. 5 érv. Aristoteles kedvező helyei.	1. Útal az előző fejtegetre; felhívja a figyelmet a lehető különböző tárgyalási módokra.
2. Fonseca-é; 3 biz. 1 confirmatur.	2. állító vélemény 3 érv + Arist. híres helye.	2. az 1. vélemény (Scotus, Paul. Venetus) 4 argumentum;
		3. a 2. vélemény Sz. Tamás, rámutat bizonyításának két alapjára.
Pázmány állásfoglalása: dico primo . . . Fonseca 2 biz.-át elveti, egyetlen argumentumot hoz. Az első vélemény cáfolása.	<i>II. sectio.</i> Az 1. vélemény visszautasítása, tévesen tulajdonítják Scotusnak. Scotus igazi véleménye.	4. Felelet az előző vélemény érveire.
Dico secundo: . . . Tamás, Aristoteles, Capreolus, Soncinas, Toletus véleménye. Bizonyít részenként, 2 érv. közben cáfol.	<i>III. sectio.</i> A 2. vél. visszutasítása, 3. állítása.	
	<i>IV. sectio.</i> Az összes ellenvetés cáfolása. Aristoteles — exegezis.	
<i>Citált írók:</i>	<i>Citált írók:</i>	<i>Citált írók:</i>
Paul. Venetus, Fonseca, Soncinas, Scotus, Durandus Niphus Capreolus. Zumel, Toletus, Mayronis, Thomas: De ente et essentia: S. Theol. I. 85.	Averroes, Albertus, Alensis, Thomas, Lychetus, Trombetta, Ant. Andreas, Avicenna, Aegidius, Durandus, Cajetanus, Zabarella, Scotus.	Scotus, Avicenna, Thomas: De ente et essentia.

Így ha a három szöveget egymás mellé állítjuk és pl. a tárgyalás fő részeit, a szerzők egyéni véleményeinek bizonyítását vizsgáljuk, még jobban szemünkbe tűnik a három közti eltérés. Mindegyikük igyekszik más bizonyítékokat használni, más módon fogni meg a kérdés lényegét. Irodalmilag is általában más szerzőkre hivatkoznak, vagy csak részben ugyanazokra.

Ezeket az összevetéseket lehetne folytatni, de a mi szempontunkból felesleges. Aki csak egy kicsit is alaposabban bele néz Pázmány filozófiai műveibe, észre kell vegye, hogy nem kiírásról, nem is szóról szóra való módszerei utánzásról van itt szó, nem. Pázmány szellemének erejével minden kérdést igyekezett ténylegesen értelemmel áthatni. Így ha nagy vonásokban, merőben külső keretekben meg is van a szerzők között a módszerei egyezés, mindegyik mégis egészen tudatosan törekszik a maga sajátosan formált stílusának a kialakítására. Sőt mintha egyenesen az tűnne ki, hogy Pázmánynak kritikai módszere a legélesebb.

Ezek alapján bármennyire is azt kell állítani, hogy Pázmány filozófiai módszere magán viseli a közösségi szellem vonásait, mégis bizonyos értelemben *sajátosan egyedi, megismételhetetlen, Pázmány-i*. Ez az egyedi vonás nem a nagy eltérésekben, külön eljárásokban van, hanem a szokásos módszer sajátos színű és ízű, fogalmilag kifejezhetetlen alkalmazásában egyéni, bizonyos értelemben akarati színezetű beállítottságban.

***Pázmány filozófiai módszerének értékelése.
Filozófiai műveinek akarati vonásokat, hatást
feltüntető egyedi volta.***

A módszerrel kapcsolatban felvetődik az a kérdés, hogy Pázmány ezzel a módszerrel milyen mélyen tudta megérteni a problémákat, mennyire tudott biztos és igaz eredményekre jutni?

Módszere következetes alkalmazásának az eredménye: nyugodt, pozitív értékelési módja. Egyoldalú iskolás elfogódottság nélkül tud szembe nézni minden véleménnyel, tudja mindenben keresni a tényleges igazságtartalmat. Pozitív értékelésében egy tannal vagy emberrel szemben sem kötötte le oly tényező, mely teljesen rabbá tette volna szellemi, akarati szabadságát, kutató kedvét. Még ellentétes világnézetű kommentárokat is tud pozitív módon értékelni. Módszerének másik értéke: igyekszik a kér-

déseket minden oldalról megvilágítani. Így elérte azt, hogy tényleg alapos tárgyalást tudott adni. Ha a véleményrengetegen .keresztül való problémánézés, — a kor módszerének fogyatékosága, — a prob'cmák közvetlen tárgyi vizsgálatában nem egyszer meg is akadályozta Pázmányt, nagyjából és egészében sajátos mélység és értelemmel való átitatottság jellemzi filozófiai műveit.

A módszerei szempontok ilyenén tisztázása megint közelebb vitt bennünket annak az eldöntéséhez, hogy mennyiben önálló és eredeti mű Pázmány Dialecticája és Physicája módszerei szempontból. Erre is csak azt kell felelnünk, mint az előbb tanaival kapcsolatban: külső dolgozási módjában természetesen a skolasztika szellemében jár el, így kell tennie és nem is igen tehetett másképen. De tanokkal és emberekkel szemben való belső állásfoglalásában, ennek az állásfoglalásnak sajátos módjában a jezsuita skolasztika jellegén túl fel kell fedoznünk *egy sajátosan egyéni vonást*: később különösen érvényesített önállóságának és játékosan kritikus, kontroverziára hajlamos természetének, szellemének a nyomait. Tehát bármennyire is a közösségi szellem hatása alatt állanak Pázmány filozófiai művei, semmiképen sem lehet mondani, hogy ezek a művek módszerei szempontból lélektelen kompilációk lennének. Nem, Pázmány minden felvetett problémát a közösségi szellem erejéből is táplálkozva, tehát „tag' voltát meg nem tagadva, de mégis *sajátos és egyéni elgondolást eláruló módon old meg*,

3. Pázmány filozófiai műveinek alkotási, esztétikai értéke és egyedisége*

Nagyjából tisztán áll előttünk Pázmány filozófiai műveinek elméleti és módszerei értéke s egyedisége. A teljesség kedvéért azonban szükséges még Pázmány filozófiai műveit abból a szempontból is vizsgálni, amelyből alkotás voltak legjobban kitűnik: esztétikai értékük szempontjából. Igaz ez a szempont egy tudományos műnél nem a legfontosabb, azonban mégsem hanyagolható el és éppen Pázmány filozófus voltának és egyediségének megállapításában jelentős.

Pázmány filozófiai műveinek stílusa. Pázmánynak nemcsak tartalmi szempontból volt köze a sajátos római antiquitashoz (Seneca, Cicero, Plinius stb.), hanem még nagyobb mér-

tékben stílusban, alakítás-módjában. A kezdő barokk antikot utánzó stílusában ír. Az antik szó barokkos művészetére való törekvés jellemzi Pázmány filozófiai műveinek latinságát.

Ez megnyilvánul szavaiban. Műveinek jellegéből következik ugyan, hogy sok bennük a filozófiai műszó {tehát nem klasszikus szó}, főleg a skolasztikusok szókincséből merítve. A többi azonban klasszikus zamatú szó és amennyire a tartalmi jelleg megengedi változatosan megválasztva. Nagyon szereti Pázmány az infinitivusos, participiumos szerkezeteket, az accusativus cum infinitivo-t (ezekben az esse lehetőleg középen van, az accusativusokat szétválasztandó; szimmetriára való törekvés). Szereti a mondatokat participiumos szerkezettel rövidíteni, néha ablativus absolutussal, bár ezzel ritkábban. A gerundiumos szerkezet viszont gyakoribb.

Mondatai klasszikus szépséggel szerkesztett mondatok. Nagyon szereti az alárendelést. Kedvelt szerkezete: két nagyobb mellérendelt mondat, melyeknek mindegyike egy-egy alárendeléses összetétel. Szereti a közbeszúrásokat, a főmondat igéje ilyenkor a végre kerül, a klasszikus latinság szellemének megfelelőleg. Gyakoriak a körmondatok. Ezek a mondatok hasonlóan művészi gonddal vannak felépítve. De nemcsak a külső felépítésre ügyel: mondatai numerosusak is; törekszik arra, hogy a mondatok végén több tagú szó álljon, az igét a közbeszúrások ellenére is a legvégére veti; mindig törekszik mondat szerkezetében az egyensúlyt megőrizni. Stílusában tudatosággal alkalmaz latinizmusokat is.

Összefoglalóig: Pázmány a klasszikus grammatika szabályait művészi készséggel megtartja, kivéve a típusos skolasztikus kifejezéseket. Azonban Pázmány filozófiai műveiben nemcsak a klasszikus grammatika szabályait tartja meg. Stílusa egyúttal helyenkint igazi szépséget is mutat. Szavai és mondatai stiláris, esztétikai szempontból nagy értékűek. Természetesen erre is azt kell mondanunk, hogy a közösségi szellem megkövetelte ezt a stílust, ez a szellem érvényesül Pázmány filozófiai műveiben is. Azonban tévedés lenne a közösségi vonásokban meg nem látni Pázmány filozófiai műveinek a stílusban megnyilvánuló egyedi voltát, sajátos egyedi esztétikai értékét. Legalább annyiról meggyőző még az egészen futólagos vizsgálat is, hogy Páz-

mány a latin stílusnak, akárcsak később a magyarnak, szuverén ura volt.

Pázmány műveinek felépítésében megnyilvánuló esztétikum. Amint a részekben, úgy az egészben is meg tudta valósítani Pázmány filozófiai műveiben a stílus, a kifejezés követelményeit. Műveinek minden fejezete szorosan összefügg, arányos elosztású, következetes gondolatfelépítésű. A kérdések fontosságuknak megfelelően kerülnek tárgyalásra. Minden fejezetnek mint résznek meg van a maga helye. Ezt az egységet és tudatos arányosságot, belső összefogást mutatja többek között a sok utalás is, melyet tesz Pázmány egyik iilozóiai művében a másikra, máshelyt adandó vagy megadott megoldásokra. Nincsenek olyan részek filozófiai műveiben, melyek ne illeszkednének kellő arányossággal és tudatossággal az egészbe.

Ezek alapján meg lehet állapítani, hogy Pázmány filozófiai művei, mint egyedi alkotások esztétikai, művészi érték szempontjából is értékesek. A skolasztika közösségi szellemének hatása érvényesül ugyan ezen a vonalon is, de sajátos színben, így Pázmány filozófiai művei, mint alkotások sajátos jellegű, egyénileg meg jellegzett, lezárt és magukban zárt egységet képviselnek, *igazi egyedi alkotások*.

Összefoglalás.

Pázmány filozófiai művei, mint egyedi alkotások.

Ezek után a részletekre terjedő kutatások után pontosan meg tudjuk állapítani, miben eredetiek Pázmány filozófiai művei, mennyiben jelentenek többet minden más művel szemben, mik azok a vonások, melyek egyedivé teszik? Ha az első részben kapott eredmények rövid ismétlésével össze vetjük a Dialectica és a Physica közösségi tag voltát a fent jellegzett egyedi vonásokkal, akkor tiszta képet kapunk.

Ahogy megállapítottuk, a Dialectica és a Physica, mint objektívációk a jezsuita skolasztika közösségi szellemének vonásait viselik magukon. (Antiquitas-kultusz, protestáns ellenesség, teológiára irányultság, bizonyos ekletikus semlegesség, sajátosan barokkos akarati beállítottság.) Ez a tény meghatározza Pázmány filozófiai műveinek helyét a logika és természetbölcselet történetében. A XVI. század skolasztikus

logikája és természetbölcselete nem egyszerűen elismétlése régi gondolatoknak és nem is csak egyszerűen régi hatások csomópontja, melyben nincs semmi sajátos egyediség. A skolasztikus logikában határozott haladást lehet felfedezni éppen a XVI. században; a XIV. század erősen formalisztikussá váló logikájával szemben: főleg éppen a logika — modern kifejezéssel élve — tiszta logikai elemeinek, ontológiai alapjainak kiemelésében a nominalista tendenciák ellen. Hasonlóképpen a XVI. század skolasztikus természetbölcselete is határozott haladást mutat a XIV. századdal szemben, megtermékenyítődik a renaissance felfedezéseitől és állandóan táguló természeti világgépétől. Pázmány művei mindenestől részesednek ezekben az értékekben, helyesebben, teljes mértékben kifejezik ezeket az értékeket. És Pázmány műveinek, *Dialecticájának* és *Physicájának* sajátos értéke éppen ez, hogy mindenestől kifejezik teljesen korunk színvonalán állva, tanaikban, módszerei beállítottságukban, stílusukban egyaránt a korabeli jezsuita skolasztika lényegét. Eléri és megvalósítja azt, amit írójuk akart: a logika és természetbölcselet kérdéseiről a kor követelményeinek megfelelő, de mégis önállóan átgondolt tájékoztatást adni. Nem is szabad tehát Pázmány műveinek eredetiségét abban keresni, hogy különös új tanokat és megoldásokat ad. Ez a vágy és törekvés távol állott a jezsuita skolasztika lelkivilágától, egyáltalán távol áll minden, szemét az Abszolútumra szegző szemlélettől (mert mi az újság?) Ha tehát Pázmány művei egyedi művek, és ahogy láttuk, ténylegesen azok — nem szabad az egyediséget itt keresni. Az egyedi vonásokat nem a íanbeli, tehát nem a szorosan vett tudományos újdonságértékben kell keresni, hanem a *Dialectica* és *Physica* módszerei és alakulati vonásaiban. A *Dialectica* és *Physica* tanbeli szempontból eklektikus, akárcsak más korabeli skolasztikus művek, da *ahogyan* eklektikus abban van (tehát egy végül is módszerei vonásban) van az egyedi, meg nem ismétlődő volta. *Sajátos kritikai módszere különös csipősségével és határozottságával, stílusánájk kicsiben és nagyban való egysége és ereje, gondolatainak egyéni, teljes átgondolása azok a vonások, melyek legfőképpen jellegzik Pázmány filozófiai műveit, mint egyedi alkotásokat.* Így tehát elsősorban nem elméleti, hanem jellegzetesen „existenciális” vonásokban kell keresni és lehet találni e művek egyedi voltát.

Ez a sajátosan existenciális, akarati-érzelmi jelleg, tudatos, az ént már kiemelő állásfoglalás egészen sajátosan Pázmányai. Nem a tényben, hanem milyenségében. Így, ahogy ő foglal állást, nem foglal állást más, nem is foglalhat, mivel ő gondolta át a problémákat, ő felelős tehát a különféle vélemények egységbe-fűzéséért és saját állításainak kritikai megalapozásáért. Ebben a közelebről már meg nem fogható módszerei és alakulati voltában és egészen specifikus színezetű véleménynyilvánításaiban, (mely sajátosság, mint minden egyedi, végül is kimondhatatlanul kifejezhetetlen) egyéni probléma átgondolásban kell keresnünk a *Dialectica* és *Physica* egyediségét és eredeti voltát. Azért, mert ez megvan, kell mondanunk, hogy a *Dialectica* és *Physica* **nem** egyszerűen kompiláció, *hanem alkotás, melyben éppúgy „senki keze szennye nincsen, hanem egyedül csak azé, akinek nevével viseli*, ki efféle dolgokba nem szűkölt más ember cimborájára“,¹ mint Pázmánynak későbbi nagy művében, a *Kalauzban*.

Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy Pázmány filozófiai művei egyedi értékkel bíró, eredeti alkotások. Igaz, még egy fiatal, kezdő tudós, de már mégis aránylag kieregett egyéni és értékes alkotásai. Eredetiek a kor eredetiség fogalma szerint. És ezt a szempontot nem szabad elfelejtenünk: Pázmány korának egészen más volt az eredetiség fogalma, mint az individualista és relativista XIX. századé. A barokk ember számára a tudomány értékét nem új, különös jelentésű tanok feltalálása adta, az egyéni véleményekhez való görcsös ragaszkodás, nem az újtan-ság volt a tudomány értékének mértéke, hanem az abszolút igazság, úgy, ahogy ez részben az antiquitasban, részben a hagyományban, részben a természetes szemléletben, részben a vallás tanaiban megnyilvánult.² Ezen a téren újdonságot hirdetni a kor szemében bizonyos fokig az Abszolútum ellen való vétéknek tűnt fel, értéktelenségnek látszott.

A teljesen individualista kor mértékével (a múlt század, ekkor volt még probléma Pázmány *Kalauzának* eredetisége!) ítélkezni, naiv izgatottsággal Pázmány minden művében ily típusú újdonsághajhászó eredetiséget keresni történetetlen eljárás. A barokk ember számára — és közelebről a XVI. századi skolasz-

¹ Csepregi mesterség. *Brisits*. I. m. 13.

² V. ö. még *Alszegehy*: I. m. 82. sk.

tikus tudósának számára az eredetiség az akarat és érzelmi jellegű, az ének, mint ének az állítása, de csak az akarat és az alkotó érzelem vonalán. A *Dialectica* és a *Physica* éppen ezen a téren sajátosan egyedi, önálló értékeket valósító művek, azaz a maguk nemében eredeti és értékes alkotások. Pázmány érdeemesnek tarthatta a műveit megőrzésre és a *Dialecticát* kiadásra.

III. RÉSZ.

A DIALECTICÁT ÉS PHYSICÁT KÖZVETLENÜL ALKOTÓ EGYÉNI SZELLEM ALKATA. PÁZMÁNY MINT FILOZÓFUS.

A Dialecticának és Physicának, mint objektícióknak, adottságoknak közvetlen létrehozója csakis valamely egyéni, szellemi hatótényező lehet, valamely szabatosan meghatározott és annak rendje, módja szerinti egyedi, szubjektív szellem. Ennek az egyedi szellemnek azonban abban az esetben, ha az objektiváció egyedisége elmosódott, csak igen halvány, homályos, többértelmű képét kaphatjuk. Esetleg csak annyit tudunk megállapítani róla, hogy kellett létezzen. Az olyan műveknél, melyek csak vagy majdnem csak a közösségi szellem vonásait tüntetik fel: sztézesők, kompilációk, magvasság nélküliek, azt mondhatnók, csak fél művek — az alkotó egyéni szellem alaktára való visszakövetkeztetés nem sok eredményt nyújt. Pázmány filozófiai művei a Dialectica és Physica azonban nem egyszerű kompilációk, hanem egyedileg megjellegzett és jellegezhető művek. Kivirágzásai a közösségi szeellemnek, de önálló színösszetételű és színhatású kivirágzásai. Tehát találunk olyan vonásokat bennük, melyek révén az alkotó egyéni szellem — Pázmány szellemének alkatára következtethetünk, mint okozatból, hatásból az okra. Van tehát remény arra, hogy Pázmány filozófiai művei alapján megrajzolhatjuk Pázmány filozófus alkatát.

Pázmány egyéni szellemének munkaműhelye. Pázmány filozófiai műveiben fellelhető adatokból, módszerei eljárásából és a felhasznált írók idézési sűrűségéből betekintést nyerhetünk y dolgozó és író Pázmány műhelyébe. Meg tudjuk állapítani, hogy a dolgozó szellem hogyan alkotta a Dialecticát. Pázmány munka közben maga előtt tartotta Aristoteles valamilyen szövegét, gon-

dosan elolvasta és röviden összefoglalta a mester tanítását. Ezután valamely többször használt könyv alapján rámutatott a nehezebb helyekre és összeállította a szükségesnek látszó kérdéseket. Ugyanis az a tény, hogy egyes fejezetekben egy vagy esetleg több szerző is uralkodó szerepet tölt be, arra enged következtetni, hogy Pázmány munka közben közvetlenül legfeljebb ezeket a szerzőket tartotta kéznél. Pázmány filozófiai műveinek felépítéséből az is kitűnik, hogy a kéznél levő könyvekből vette legtöbbszörre az ellenvetéseket és ellenvéleményeket is. Ezt bizonyítja az az érdekes ellenhatás, amit tapasztalni lehet Pázmánynál egyes véleményekkel és szerzőkkel szemben. Érzik ezen a reakción az egészen friss olvasás hatása. Ki lehet tapogtatni, hogy mennyire élénk szellemi közösségbe lépett Pázmány fő szerzőivel írás közben. De viszont természete, mely nem engedett magán egyoldalú befolyást érvényesülni, éppen azokkal szemben ingerelte erősebb kritikára, akiket többet használt, akiknek a hatását erősebben tapasztalta magán. Így pl. Fonseccával szemben való sokszor csípős állásfoglalása nem azt árulja el, hogy Fonseccával lényegében ellenvéleményen volt, hanem azt, hogy egyes kérdések tárgyalásában éppen nem tudott Fonseca hatása alól egészen és úgy szabadulni, ahogy szeretett volna. Ezekből a tényekből Pázmány műhelytitkainak ily apró adataiból annyi világos, hogy a Dialecticát és Physicát alkotó szellem nem valami határozatlan, szétfolyó, hanem állástfogaló, boncoló, analitikus szellem: szembehelyezkedni, látni és áthatni tudó szellem. De ez a szellem nemcsak egyszerűen ellenkezik és kritizál, hanem

énisége teljes tudatában levő szellem. Ez a tény megérezhető, de Pázmány énisége mivoltának a kikutatása már nem olyan egyszerű feladat. Ugyanis Pázmány filozófiai művei elsősorban tárgyi tartalmú művek. Bizonyos értelemben nem expresszionisták, hanem impresszionisták. Még jobban nehezíti az alkotó szellem konkrét éntudatának felfedezését az a tény, hogy elsősorban a már eleve megadott dologi vonások, tanítások érvényesülnek a D.-ban és Ph.-ban. Maga az igazságkeresés és nem annyira az igazság történeti fellépésének kutatása jellemzi e műveket. Ez ugyan nem jelenti azt, hogy Pázmány ne lenne tudatában a filozófia történeti rétegződésének, hanem csak azt, hogy az adatok nem történetiségükben érdeklik őt, hanem mint ugró-

deszkák az abszolút igazság birodalmába. A múlt és jelen között, sokban, ha nem is mindenben, elmosódnak a határok. Az a meggyőződés él a szerzőben, hogy amikor kutat, nem a múltat, nem a jövőt, hanem az örökké jelen igazságot keresi. Csak ezt az objektív, történelemfeletti igazságot akarja meglátni a filozófusok gondolatain keresztül.

De ha érvényesül is a Dialecticában és Physicában ez a nagy objektivitás-vágy, a skolasztika öröksége — az egyén háttérbevonulása és a tárgy lehető kiemelése, ez nem történik oly mértékben, mint a középkor sokkal erősebb közösségi tudatot eláruló műveiben. Pázmány korában már nem a névtelen írárok, hanem az egyéniséget kiemelő és szerzőjük nevét büszkén homlokukon viselő könyvek korában vagyunk. Értethető tehát, hogy az elvont ideák, eszmék mellett és helyett mind nagyobb szerephez jutnak az ideát hordozó egyének. Már többé nem egyszerűen az egyes kérdésekre vonatkozó nézetek mintegy személytelenül harcolnak egymással, (mint pl. Szent Tamás Summájában), hanem az író maga személyesen veszi fel a harcot a véleményeken keresztül a vélemények képviselőjével szemben, jobban, mint a középkorban. Ezért szerepel Pázmánynál minden véleménynél a sok név felsorolása, a kritikánál tárgyi kritika mellett a vélemény szerzőjére tett megjegyzése is, az „én véleményem“ erős hangsúlyozása, a „rajtam keresztül“ igazság-hirdetés és találás hangoztatása. Kritikájából, megjegyzéseiből nyilván kitűnik, hogy a Dialecticát és Physicát alkotó szellem *én-tudatos*, legalább ebben a vonatkozásban *maga tudatosan alkotó szellem*.

Azonban Pázmány filozófiai műveinek, mint objektivációknak a vizsgálatából visszakövetkeztetéssel az alkotó szellemről nemcsak ennyit tudunk kiolvasni. Ha tekintetbe vesszük az eljuttatott jelentéktelennek látszó adatokat, példákat, az alkotó szellem sajátos egyedi mivoltának megismeréséhez is közelebb jutottunk.

Ahogy már részletesen utaltunk rá a Dialectica és Physica pontosan tükrözi a kor szellemiségét; csak magából ezekből a művekből nagyjából meghatározható Pázmány történelmi helye, kora. De nemcsak történelmi, időbeli helyére nyújtanak e művek felvilágosítást, hanem térbeli helyzetére vonatkozólag is. A Grácon keresztül folyó Mura mellékes említése elárulja az alkotó

szellem földrajzi helyzetét (in *Mura non est piscis . . . D. 450.*). Máskor az 1590-es földrengésről szól. *Terraemotus Viennae . . . ad Styriam se extendit (Ph. II. 542.)*. Elvileg nincs az sem kizárva, hogy a császári, illetőleg fejedelmi udvarral azért függ össze oly sok példája, mert Grácban az egyetem tényleg a fejedelmi udvar közelében és hatása alatt állott. Természetesen ezt eldönteni annál is nehezebb, mivel Sz. Tamásnál is egyik kedvelt példa az *imago Caesaris stb. (Pázmánynál, D. 376.)*. Így erre a példára nem lehet biztos következtetést építeni. Viszont nagyon jellemzők Pázmány tényleges tér- és időbeli helyzetére azok a példák és tanítások, melyek részben földrajzi, részben természettudományos nézeteiről adnak számot. Ezek elárulják mennyire állandóan figyelemmel és érdeklődéssel kísérte Pázmány korának minden felfedezését.

A filozófiai művek példái és apró adatai arra is utalnak, hogy Pázmány, az alkotó szellem: egy éppen akkor teljes erővel terjedő missziós szerzet tagja. Az indiai és japán jezsuita missziók felvirágzásának a korában él. Érthető, ha oly sokszor szerepel India (D. 355., 412.) és főleg Japán, a missziósok legendás teteteinek színhelye (*rex Japonorum, voces Japonorum, D. 437., D. 258.*).

Ezekről a távoli országokról biztosan sok érdekeset hallottak éppen a jezsuita misszionáriusok révén. Munkájuk és tevékenységük az egész rendben büszkeség tárgya volt.

De nemcsak a távoli vidékek, mesés tájak és népek, a keresztény terjeszkedés új területei keltik fel Pázmánynak kíváncsiságát és mutatják szellemi frissességét, hanem a török vérszóló elejtett megjegyzései is. Egyik példájában utal rá, hogy Konstantinápoly a török kezén van (D. 606.). Érzik művén, hogy mennyire közeli veszély a török.

Még más, nem szorosan a filozófia keretébe tartozó adatokat is lehetne összeszedni, melyek mind mutatják azt, hogy Pázmány nemcsak tudományával, hanem egész érdeklődésével a kor gyermeke volt. Ezek az adatok utalnak arra, hogy a *Dialecticát* és *Physicát* alkotó szellem nem egyszerűen tudós szellem volt, nem is merőben teoretikus érdeklődésű, hanem széles érdeklődésű, még a világ értelmében is művelt ember. Egy öntudatos jezsuitára táguló világgépű és ugyanakkor még sokszor kedvesen, gyermekileg friss szellemű alkotóra mutatnak ezek a jelentéktelen adatok.

De Pázmány filozófia-művei alapján még tovább is mehetünk az alkotó szellem belső alkatának vizsgálatában. A *Dialectica* és *Physica* tanbeli vizsgálata rámutatott arra, hogy Pázmány, mint alkotó szellem az analitikus és szintetikus képesség sajátos színű harmóniáját mutatja. Analízisei, élesen szétboncolt bírálatai és megoldási módjai nem maradnak öncélúak, hanem mindig bele vannak állítva a szintézisbe, az egészbe. Ebben a vonásában boncoló, ítélkező, de az egész szempontjait mindig figyelembe vevő alkatúnak tűnik fel az alkotó szellem. Pázmány műveiben azonban az analízis nem hatol le a legigazibb mélységekbe, az alapelvek és a skolasztikus létfogalom világába. Legalább is nem tudja mindig meglátni a legmélyebb összefüggéseket. Ebben megakadályozza részben fiatalsága, részben praktikus célú beállítottsága. És mivel analízisei nem tudnak mindenestől a legmélyebbre hatolni, azért szintézisében sem tud lemenni a legmélyebb tényéig és belső összefogó elvekig. Számára a tudomány bizonyos értelemben csak halmaz-egység, unitas aggregationis. Ennek a — mondhatjuk így — második síkon való maradásnak egyik jele sajátos jezsuita stílusú eklekticizmusa is. Ez eklekticizmusnak a gyökerei végső fokon abból táplálkoznak, hogy az alkotó szellemben elsősorban nem a kegyeletes kinyíltság, „értelmi üresség“ és befogadó készség, hanem az akarati és bizonyos fokig az érzelmi elem dominál. Ez igazolható, bármennyire is különösnek tűnjék fel, és lássék ellentétben állani az általában elterjedt felfogással, a barokk emberről, a jezsuita lelkialkatról és konkrétan Pázmány lelkialkatáról.¹

Ez a sajátos színű akaratiság egészen tisztán megnyilvánul Pázmány kritikai, harcos, mindig személlyel szemtől szemben álló, küzdően kutató módszerében. A *Dialecticát* és *Physicát* alkotó szellem a logikában és a természetbölcselet problémáiban is harcteret lát, melyen az egyénnek, mint sajátosan hivatott énnak Isten dicsőségére lehet és kell dolgoznia. Úgy, mint a kontroverziás teológiában.

De nemcsak akarati vonások jellemzik Pázmány tudományos énkeltát, hanem nem kis mértékben érzelmi vonások is. Pázmány annak rendje és módja szerint alakító szellem, akinek

¹ Érdekes szempontokat ad erre vonatkozólag Bremond: I. ra.

gyönyörűség az alkotás, a stílusos alakítás. Ezt az alkotó erőt mutatja erősen és sajátos formában e filozófiai műveknek erősen architektonikus, alakulati jellege. Valahogy megéreztetni velünk annak a megállapításnak az igazságát, amit előljárói állapítottak meg Pázmányról: *aptus ad gubernandum*, megmutat valamit már ez a két filozófiai mű is a későbbi nagy kormányzóból, és művészi alakítóból.

Pázmány szelleme *tudományos énkata szempontjából* (Brandenstein jól kifejező terminológiájában) *sajátosan akaratszerű-értelem, mely egyénileg megjellegzett alakító erőben is kirobban, azaz megfelelő érzelmi színezettel is párosul.*

Ennek a sajátosan akaratiasan elméleti énkatnak azonban **tudós lényegét** akkor ismerjük meg legmélyebben, ha **filozófus lényegét** külön is vizsgáljuk. Hiszen végül is minden tudós alkotót és típust leggyökérszerűbben a léttel, mint léttel szemben való állásfoglalás jellemez. Ebből a léttel szemben való állásfoglalásból folyik nemcsak ilyen vagy olyan filozófus volta a filozófusnak, hanem ilyen, vagy olyan tudós volta is a tudósnak.

A szerint mit lát a tudós a létben és hogyan reagál erre a látásra, tűnnek fel a különböző filozófus és tudós típusok. A herakleitista bölcselők típusa az egész valóságban, a létben csak a változást látja meg. Minden csak változik: lelki beállítottsága a csak változó léttel szemben, vagy elmerülni a változás folyamában, vagy keményen szembeszállni a változó valókkal: harc. A másik végtel mindenben csak az örök egy mozdulatlant látja (eleata típus). Állásfoglalása ezzel szemben vagy a megnyugtató átadás, vagy a végtelen, tragikus vágyakozás, sajátos életkettőség-tudat. A harmadik lehetséges látásmód, meglátni a valóban, a létben a változást, de azt is, hogy a változás mellett ott van a változatosság. A potentia-aktus harmóniája: ez a realitásnak jellegezzhető filozófia magatartása. Ezzel a meglátással szemben is többféle reakció lehetőség, lelki magatartás van adva: kinyitódás felfelé, engedni, hogy hasson rám a változón keresztül az egy változatlan (pl. platonista-aristotelizmus — a tomizmusban). Ezt a beállítást így is ki lehet fejezni: a változó való olyan eszköz a számomra, melyben megláthatom az Abszolútumot. A másik lehető lelki beállítottság a változó valót eszközként akarja felhasználni, mellyel az én odalendülhet a változatlanhoz

(típus: a hangsúlyozottan arisztotelikus, contra Platonem arisztotelizmus, és az ily típusú voluntarista iskolák). Másképpen kifejezve: az ily jellegű filozófus számára a változó való olyan eszköz, mellyel *én* elérhetem az abszolútumot.

Pázmány létfogalma — amint láttuk — látja a világban a változást és a változatlanságot, de úgy áll előtte a létező világ, mint elsősorban önmagukat változtató valók sokasága (tagadja a potentia-aktus reális különbözőségét). Létfogalma így szabatosan a suarezi létfogalom. Erre a létfogalomra lelki reakciója nem a befogadás, az elcsodálkozás, hanem az akaró énnel szembeállítása. A világot nem vágyó lélekkel, hanem harccal akarja megismerni, harcol tehát emberekkel, véleményekkel, harcol, mert meggyőződése, hogy csak így lehet meglátni, megfogni és terjeszteni az igazságot. Sajátságos voluntarista állásfoglalásában adva van a minden haszonszükség gondolata és ennek a gondolatnak a megvalósítása is. Ebből a gyökérmagatartásból úgy hisszük, teljesen érthetővé válik Pázmány módszerei állásfoglalása és tanításának belső jellege. Keresni az igazságot mindenhol — de harcba, keresni és hirdetni azért, hogy az egyház érdekét, Isten külső dicsőségét lehessen szolgálni vele. Ez vezet tanári, egész tudós működésében: cselekedni a cél érdekében minden hasznos és megengedett eszközzel, így érthetjük meg Pázmány korszerűségének vonásait is. Ezért van az, hogy aláveti magát szabályoknak, előírásoknak, ezért van az, hogy a dolgokat elsősorban a vélemények és harcoló emberek szemén keresztül nézi és csak azután tárgyi valóságukban: egyszerűen Pázmány filozófus, tudós alkatát gyökerében jellemzi a „lét“-nek voluntarista színezetű nézése. Tudományos alkatában tehát erről az oldalról is tényleg az elméleti és alkotva cselekvő típus sajátos színezetű keveréke.

Ennek a típusnak a gyökerei a jezsuita lelkiségből táplálkoznak, barokknak nevezhető vonásokkal gazdagok. Éppen ezért ez a típus-volt a maga általánosságában nem mondható még sajátosan egyéni Pázmány-iságnak. A XVI. századi jezsuita jellegű skolasztikának alapvető jellemzője. De ha a maga egészében, mint filozófus-tudós típus közösségi vonásokat is mutat Pázmánynak filozófus-tudós lényege, ennek a típusnak *sajátos színezetében* meg lehet találni Pázmánynak, mint egyénileg jellegzett filozófus-tudósának sajátos egyedi lényegét is. Benne

lüket és színezi e típus vonásait Pázmány magyarsága, törökös szervező tehetsége, kemény akaratiságú alkotó ereje, szenvedélyessége: a megmelegített tentával író, megélesített pennájú Pázmány.

Ha tehát összefoglalólag a Dialecticát és Physicát alkotó szellem oldaláról is felvetődik az eredetiség problémája: az a kérdés, hogy Pázmány, mint filozófus miben volt eredeti, sajátos értékű, akkor hivatkozva az előbb végzett vizsgálatokra, azt **kell** megállapítanunk: Pázmányban, mint filozófusban az eredetiséget értelmi alkatának egészen *egyénién sajátos, éppen ezért fogalmilag kifejezhetetlen akarati és sokban érzelmi színezete adja meg*. Pázmány, mint filozófus is bizonyos értelemben a cselekvés kedvéért filozófál, objektív, gyakorlati idealista. Úgy tud azonban akarati és alkotásra irányzott ember lenni, hogy egyúttal filozófus is tud maradni. Ez a lelkialkat ugyan nem feltétlenül a legmegfelelőbb a filozófia, mint elmélet szempontjából, de nagy tehetség esetében — és Pázmány ilyen nagy tehetség volt — nem válik hátrányra sem. És éppen az, hogy Pázmány ilyen lelki-alkattal tudott filozófus-tudós is maradni és értékes művet alkotni, mutatja Pázmány *sajátosan nagy tehetségét, zsenijének mélységét és gazdagságát. Pázmány, mint filozófus-tudós is nagy*.

EPILÓGUS.

Hogy Pázmány filozófiájának gyökere akarati-érzelmi színezetű tudományos lelkialkata nem merő időleges vonás, hanem tényleg szellemi gyökérzettségü, alkatszerű, bizonyítják Pázmánynak későbbi művei. Teológiai előadásait ugyanaz az éles elme, elsőrangú, harcos kritikai érzék és sajátos harcos színezetű voluntarizmus, hatalmas alkotó erő jellemzik. De nemcsak, mint tanár, nemcsak szigorúan vett dogmatikai és filozófiai műveiben, hanem vitairataiban is jellemzi Pázmányt ez a mélyen akaratiasan tudományos szellemiség, pompás logika, kiváló alkotó és alakító erő. Gondolatsoraiból nem tudnak kikecmeregni a protestáns „morgók“ (Pázmány szavaival), hatalmas alkotásait nem tudták még csak ki sem kezdeni. Helyesen jegyzik meg tehát életrajzírói, hogy a gráci évek Pázmány tudományos: spekulatív és logikai készségeinek elmélyítése szempontjából igen nagy jelentőségűek. A későbbi évek kemény kritikájú Pázmánya már feltűnik a filozófiai művek lapjain; ugyanaz volt a lelkialkata, tudós lényege a filozofáló Pázmánynak, mint az érseknek és hitvitázónak. És így Pázmánynak az író, az alkotva cselekvő Pázmánynak életében különös jelentőséget nyernek irodalmi tevékenységének zsengei, filozófiai művei. Nem abban, hogy közvetlenül hatottak volna későbbi művének anyagára itt elfogadott logikai, természetbölcseleti állásfoglalásai, nem is abban, hogy Pázmány későbbi műveiben hivatkoznak rájuk. Ennél talán még több-ben. A Dialectica és Physica, mint rejtett hatótényező él benne Pázmány minden művében és Pázmány lelkialkatából, ebből a sajátosan elméleti, gyakorlati, alakító típus egységét mutató szellemből gyökérszerű vonásokat

revelál. És éppen Pázmány műveinek összevetéséből látjuk azt, hogy az alkotójukra semmiképpen szégyent nem hozó ifjúkori művek: a *Dialectica* és a *Physica* is éppúgy művei szellemének, egyértelmű tárgyasulásai ugyanannak a nagy Pázmánynak, mint a *Kalauz*, *Prédikációs kötet*e, vagy más művei. Ezek az első művek, Pázmány későbbi témakörétől elég távol eső művek is szorosan beletartoznak Pázmány életművébe. És mivel elsők, különösen értékesek Pázmány megismerése szempontjából.

De ezen túl van még egy szimbolikus jelentősége és értelme Pázmány filozófiai műveinek. Pázmány e művei megírásával újra teljesen és korszerű színvonalon állva kapcsolta be a magyarságot, mint fajt is Nyugat skolasztikus gondolatvilágába, tudományos életébe. És ugyanez a Pázmány alapítja a nagyszombati egyetemet. Ennek a kapcsolatnak egyik legerősebb állandósítóját és kifejesztőjét. Azzal a gondolattal, ahogy Kornis Gyula avatott tollal kiemeli, hogy Magyarországnak újra legyen vezetésre[^] képes rétege, s így újra *Regnum Marianum* lehessen az ország. Hisz az eretnység elterjedésének egyik legfőbb oka éppen az egyetem hiánya, a kiművelt emberfők hiánya volt.¹ Pázmány lelke mélyéből meg volt győződve, hogy egy nemzet magasabb műveltségének és ezen keresztül belső és külső hatalmának főpillére az egyetem, mely ad spirituálé et temporale *Régimen Ungariae summopere necessaria* sit. „Szent és szükséges alkotásnak tartja a magyar egyetem felállítását.“ „Büszkék lehetünk arra, írja tovább Kornis, hogy egyetemünket nem a fejedelmi kegy, hanem egy egyetemi tanárnak céltudatos akarata teremtette meg. Pázmányt az élet sugallata elszólította gráci katedrájáról, de aztán, mint primás, maga állított katedrákat.“

Így ha Pázmánynak közvetlen filozófiai hatása nem is igen mutatható ki, közvetve mégis azt mondhatjuk: nagy volt a hatása a későbbi magyar filozófia és tudosság, általában a katolikus rétegek skolasztikus szellemű, barokkos tudós alakítása terén. Pázmány azzal a ténnyel, hogy megalapította az egyetemet, a magyar tudományos gondolkodás történetében újra helyet biztosított és megadta feltételeit a magyar skolasztikus és ezen túl általában a hagyományokra építő bölcseletnek. Az a cselekedet,

¹ Kornis: I. m. 14. skk.

hogy örökségül adta a nagyszombati egyetemnek skolasztikus teológiai kéziratait, ezáltal is különös szimbolikus fényt nyer.

A magyar bölcelet a nagyszombati egyetem, mint egyik gyűjtőpont révén tényleg termékeny fejlődésnek indult és meg is termetté gyümölcseit. A Pázmány-egyetem *ma is* Pázmány szellemében központja a magyar filozófiai gondolkodásnak, a hagyományokra építő, keresztény szellemű realista bölceletnek. Ebben a tényben szimbolikusan benne van Pázmány filozófus működésének célja és értelme.

A. M. P. L

IRODALOM.

A Pázmányra, mint tudósra vonatkozó irodalom összefoglaló kritikája.

Irodalmunkból még mindig hiányzik Pázmánynak teljes, tehát mint tudósnek, alkotónak, művésznek egyaránt kimerítő rajza. Aránylag elég sokat írtak Pázmányról, de valójában mégis keveset. Legtöbb mű ugyanis egy-két kiváló műnek többé-kevésbé sikerült kompilációja. Az általános Pázmányról szóló irodalmat meg lehet találni Pintér Jenő: Magyar Irodalom Történet, III. Bp., 1931. 87—88. lapján, a régebbi irodalmat teljes részletességgel hozzá: Szinyey }.: Magyar írók élete és munkái. X. k. Bp., 1905. A legújabb irodalom a megfelelő bibliográfiákban található meg: főleg Irodalomtörténeti Közlemények, Irodalomtörténet, Századok újabb évfolyamaiban.

A nem szorosan Pázmánnyal, mint tudóssal foglalkozó, de erre is értékes gondolatokat adó művek közül legértékesebb *Ftahnói* (Franki) két monográfiája. 1. Pázmány Péter élete és kora. 3 kötet Pest, 1868—1872. 2. Pázmány Péter. Bp., 1887. Fraknóinak főleg Pázmány Péter családi kapcsolataira és ifjúkorára vonatkozó adatait részben kijavította, részben kibővítette.

Karácsonyi János: Pázmány ifjúsága és rokonai összeköttetései. Religio. 1909. 351—366.
Panasz, u. o. 395.

Fraknói műve után megjelent művek egy-két inkább adatszzerű történelmi kérdés tisztázásától eltekintve nem igen vitték előre Pázmány ismeretét. Csak a legújabb időben jelent meg

egy-két munka, mely fontos ebből a szempontból: Pázmány belső alkatának helyes megismerése szempontjából. Kiváló:

Komis Gyula: Pázmány személyisége. Franklin. Bp., 1935. Pázmány egyetlen és legjobb lélekrajza.

Új szempontból próbál értékes adalékokat adni a Pázmány kérdéshez:

Vayer Lajos: Pázmány Péter ikonográfiája című Bp., 1935. műve, mely művészettörténeti szempontból nyújt több értékes adatot.

Ezen kívül több, az előbb említett bibliográfiákban felsorolt történet és irodalomtörténet könyvben, így: *Szekfü* és *Horváth Cyrill* műveiben, főleg *Alszeghy Zsolt*: XVII. század irodalma című Bp., 1935. művében is értékes részlettanulmányok vannak. Szerb Antal viszont kissé ferdén állítja be Pázmányt. A kisebb terjedelmű értekezések között akad ugyan szintén több értékes is, de nagyjából és egészéből ezek a művek nem sokkal vitték előbbre a Pázmány ismeret és főleg Pázmány tudós lényegének ismeretét.

Ezek a művek foglalkoznak ugyan Pázmánnyal, mint tudóssal is, főleg (Horváth Cyrill és Alszeghy), de őket nem a szorosan vett tudós, mégkevésbé a skolasztikus tudós Pázmány érdeklí. Ez teljesen érthető. Fraknoi (Franki) is ismerteti Pázmányt a tudósról, latin műveire külön is utal, de ő sem megy tovább egy-két nagyvonalú és közhely jellegű megállapításra. A többi Pázmánykutató szintén éppen hogy megemlékezik Pázmányról a tudósról. Még elég részletesen teszi ezt *Jánosi János*: Pázmány tanulmánya Bp., 1882., de ez sem viszi tovább a problémát.

Az egész szorosan vett, Pázmánnyal mint tudóssal foglalkozó művek száma egészen csekély. Ezen a téren különösen egy téma izgatta az írókat: kimutatni, hogy Pázmány független Bellarmintól. Ez a törekvés teremtett egy-két értékes művet.

Kovács Lajos: Pázmány Kalauza és Bellarmin Disputatioi. Kassa, 1908.

Horváth Cyrill recenziója erről új szempontokkal. Pázmány és Bellarmin. Egyetemes Filológiai Közlöny. 1909.

Szirmai Erika: Pázmány Péter politikai pályája. Bp., 1912. II. függelék.

Pázmány és Bellarmin viszonyára úgy szólván minden Pázmányról szóló írás kitér Fraknoi nyomán. Ő ugyanis még helytelenül, túlságosan nagy fontosságot tulajdonított Pázmánynál Bellarmin hatásának. Ezeknél a szerzőknél sokszor úgy tűnik fel Pázmánynak tudós problémája, mintha ettől függne Pázmány tudósága, és ebben lenne tudós lényege. Valójában Pázmánnyal kapcsolatban sokkal fontosabb kérdéseket kellett volna tisztázni. Meglehetősen történetietlen és csak a skolasztika kellő ismeretét nélkülöző szemléletük miatt tulajdonítottak ennek a magában véve tizedrangú kérdésnek oly nagy jelentőséget. Azt viszont érdemül kell betudni ezeknek a dolgozotoknak (melyek közül talán legértékesebb Szirmai Erika dolgozata), hogy így mégis csak foglalkoztak és bevetették a köztudatba Pázmány tudós voltának a problémáját.

Van még néhány kisebb terjedelmű mű, mely Pázmánynak és egyes klasszikusoknak a viszonyát vizsgálja.

Bendi Nándor: Pázmány Péter prédikációi és az ókori klasszikusok. Székesfehérvár, 1910.

Lakatos Vince: L. Annaeus Seneca Pázmány prédikációiban. Keszthely, gimn. értesítő. 1906.

Mindezeket a műveket jellemzi, hogy egészen távol áll tőlük Pázmánynak és igazi szellemi, tudományközösségének vizsgálata. Pázmány és a skolasztikus szellemisségű vizsgálata. Elvesznek a különben kétségtelenül nagy fontosságú, de kiragadottságában nem hű képet adó adatközlésben és éppen egyoldalúságuk miatt pontatlan képet adó következtetések levonásában, így nem sokkal vitték előbbre Pázmánynak, a tudósnak az ismeretét, jöllehet egyes érdekes adatokat adtak.

Pázmány szorosán vett tudós műveivel meg éppen nem igen foglalkoztak: a kiadón kívül, akinek igen sok értékes és nagy ismeretre mutató megjegyzése van az egyes kötetek előszavában. Sajnos szisztematikusan nem dolgosa ki ő sem Pázmánynak tudományos értékét és jelentőségét. Pázmány teológiájával foglalkozik egy rövid, a pozitivisták iskola hagyományait mutató íratban: *Petró József:* Pázmány teológiája, Bp., Sz. István Akadémia, mely megint nem sokban viszi előre a Pázmány ismeretét. Sokkal értékesebb: *Dudek János:* Bevezető Pázmány „Theologia Scholastica“-jába. Dogmatikai olvasmányok. Bp., 1914. 306—324. Egy-két kisebb cikk is foglalkozik

egyes részeiben Pázmány filozófiájának a problémájával. Ezek között megemlíthető:

Kastner Jenő: Pázmány Péter gráci éve címen a *Kat. Szemle* 1935. jan. és febr. számában megjelent cikke és *Lányi Ede S. I.* Pázmány fejlődése címen *Egyházi Lapok*. 1935. dec. 1936. jan. megjelent értekezése. Az előbbi cikknek némi hibája, a kellő skolasztika-történeti ismeretek hiánya, de ugyanakkor értéke a probléma felvetése és a megoldás akadályaira és irá*nyaira való rámutatás. Az utóbbi cikknek nagy érdeme Pázmány ifjúkorára vonatkozó életrajzi adatok összeállítása, de Pázmányt, mint filozófust egészen ferde színben állítja be, a szövegek kellő ismeretének hiánya miatt. Pázmány írói műhelyébe — és ez tudós volta számára jelentős — vezet be *Klausser M.* cikke a *Regnum egyháztörténeti évkönyv* 1936. kötetében. Rámutat Pázmány munkamódszerére; megállapításai jelentősek a mi szempontunkból is. *Rónay György* pedig a *Theológiában* megjelent Pázmány cikkei közül az elsőben Pázmány elődeiről szól, itt értékes adatokat közöl, a másodiknak (Pázmány, mint az igazság bajnoka) a beállítása azonban teljesen téves pszichológiai és filozófiai szempontból egyaránt.

Félegyházy József a *Katolikus Szemlében* írt cikkében összefoglalja a Pázmányt ért bécsi, római hatásokat, azonban egyes adatai nem elég pontosak. (Bécsi és római hatások Pázmányra, 1937. április.).

Pauler Ákosnak Pázmány Péter logikájáról tartott előadása sajnos nem maradt fenn.

* * *

Források.

Pázmányra vonatkozólag:

- a) filozófiai műveire: maguk a művek.
Opera omnia. Series Latina. I. II. III. kötet.
Egyéb művei: *Theológia*, *Kalauz*; szemelvényes kiadások, főleg *Brisits*:
Pázmány világa (jó Pázmány szótár!)
- b) életrajzára vonatkozó adatok az említetteken kívül:
Schematismus Soc. Jesu. Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár.
Epistolae Petri Pázmány Card. I. II. Jubileumi kiadás. 1910, 1911.
Dedek Csescens Lajos: Századok. 1895. 301. skk.

A jezsuita nevelésre:

Monamenta Paedagogica S. J. antc 1586. Matriti. 1901.

Pachtler S. J.: *Ratio Studiorum et institutionum scholasticarum* S. J. II. (*Ratio Stud* 1586, 1599.) Berlin.

Pázmánytól citált főbb filozófusokra vonatkozólag:

Aristoteles — az idézendő 1570-es Tamás-kiadás alapján.

Cajetanus: *Comm. in Summám Theologicam*. Romae. 1570.

„ : *De analógia nominum*. Ed. Zammit. Angelicum. Róma. 1934.

Canus, Melchior O. R.: *Opera*. 1746.

Fonseca, Petrus S. J.: *Institutiones Dialecticarium*.

„ : *Commentaria in Met. Arist.*

Joannes a Sancto Thoma: *Ars logica*. Ed. Reiser. Taurini. 1930.

Egy Soto Dom. műve után 1650 körül készült logika.

Thomas, Aquinas: *Summa Theol.*, egyéb művei.

Toletus, Fr.: *Commentaria una cum quaestionibus in universam Arist, logicam*. Parisiis. 1586.

Valentia, Gregorius: *Commentarium Theologicum*. 1648.

Zabarella, Jac: *Opera logica*. Basileae. 1644.

Egyéb, főleg használt művek jegyzéke.

Alszeghy Zsolt: *A XVI. század irodalma*. Bp. 1935.

Balthasar, N.: *Javellus comme exegete de s. Thomas, dans la question de la relation finie*. Geyser Festschrift. 1930. I. 151. skk.

Breznay, Ad.: *Anecdotorum Petri Card. Pázmány specimina duo*. Bp. 1885.

De Wulf, M.: *Histoire de la philosophie medievale*. 1925. 5. kiadás. II. kötet.

Duht, B. S. J.: *Geschichte der Jesuiten in den Lándern deutscher Zunge im XVII. Jahrhundert*. Freiburg. 1907.

Erdélyi János: *A bölcselet Magyarországon*. Bp. 1885.

Erdélyi Károly: *A kolozsvári r. k. főgimnázium története. A kolozsvári piarista gimn. ért.* 1898.

Fináczy E.: *A renaissance kori nevelés története*. Bp. 1919.

Grabmann, M.: *Geschichte der kath, Theologie seit der Ausgang der Väterzeit*. Freiburg. 1933.

Grabmann, M.: *Die Disputationes metaphysicae des Franz Suárez in ihrer methodischen Eigenart und Fortentwicklung. Mittelalterliches Geistesleben*. München. 1926. 525—560.

Grabmann, M.: *Die Aristoteles Kommentáré des H. Thomas von Aquin. u. o.*

Gyenis, A. S. J.: *A jezsuita rend generálisai*. Bp. 1935.

Hajnal L.: *Az Újkor. Egyetemes Történet. III. kötet*. 1936.

Henrich, W. S. J.: *Gregor von Valencia und die Erneuerung der deutschen Scholastik im XVI. Jahrhundert. Philosophia Perennis*. Geyser F. Sch. I. 291—308.

- Horváth I.*: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1935.
- Hurter, H.*: Nomenclator Litterarius. Oeniponte 1871—73.
- Ibcányi F.*: A Summa Theologica a tomizmus történetében. Bölcs. Közlemények. I. Bp. 1935.
- Inauen, A. S. I.*: Die Stellung der Ges. Jesu zur Lehre Aristoteles und des hl. Thomas von Aquin vor 1583. Zeitschr. für kat. Theologie 1916. 207—237.
- Joó Tibor*: Magyarország és filozófia. Magyar Szemle. 1935. dec.
- Kecskés P.*: A bölcelet története. Bp. 1933.
- Láng....*.- Aus der Geisteswelt des Mittelalters (Beiträge zur Gesch. der. Phil. etc.) Grabmann Festschrift. 1935. Die Kommentáré zu der Schrift. h. Thom. v. Aquin De ente et essentia. (I. k.)
- Mausser, G.*: Das Wesen des Thomismus. Freiburg. in Schw. 1935. 2. kiadás.
- Marechal, I.*.- Précis histoire de la philosophie moderné. Louvain. 1933.
- Micheliisch, A.*: illustrierte Geschichte der Phil. I. kötet. Graz. 1933.
- Mihályfi A.*: A papnevelés története és elmélete. Bp. 1896.
- Prantl, C.*: Geschichte der Logik im Abendlande. Leipzig. I. 1855., II. 1861., III. 1867.
- Reischel, Art.*: Petrus Pázmány Cardinális. Erdélyi-Csillagok. Erd. Szépműves Céh. Kolozsvár. 1934.
- Riekel, A.*: Die Philosophie der Renaissance. München. 1925.
- Rónay Gy.*: Pázmány elődei. Theológia. 1936. jan.
- Sommervogel S. J.*: Bibliothéque-Bibliogr. etc. több kötete.
- Szabó Károly*: Régi magyar könyvtár. Bp. I. 1879., II. 1885.
- Szabó-Hellebrant A.*: u. a. III. kötet. 1896.
- Thieme, K.*: Das alté Wahre. Leipzig. 1934.
- Thienemann T.*: Irodalomtörténeti alapfogalmak. Pécs. 1931.
- Ueberweg—Geyer*: Die Geschichte der patristischen und scholastischen Philosophie. 11. k. 1928.
- Werner, C.*: Die Scholastik des späteren Mittelalters. 1884. IV. 1. 2. rész. Főleg: Die Übergang der Scholastik in ihr nachtridentinisches Entwicklung stádium.
- Werner, C.*: Fr. Suarez und die Scholastik der letzten Jahrhunderten. Regetisburg. 1886.
- Werner, C.*: Geschichte des Kat. Theologie seit der Trienter Konzil. München. 1866.
- Windelband—Heimsoeth*: Lehrbuch der Geschichte der Philosophie. Tübingen. 1935.

Ezúton is köszönetet mondok *Br. Brandenstein Béla* és *Kecskés Pál* egyetemi tanár uraknak számos útmutatásukért, *P. Gyenis András S. I.*, *Kerényi Olaf O. S. B.*, tanár uraknak és *Simon Sándor rendtársamnak*, akik részint nagyértékű adatközlésükkel, részben egyes filológiai kérdésekben segítségemre voltak.

TARTALOM.

Bevezetés	3
L rész. A XVI. század közösségi szelleme és Pázmány filozófiai művei	6
A) <i>A XVI. századi skolasztika közösségi szelleme Pázmány filozófia műveiben</i>	6
1. A kezdődő barokk kor filozófiáját jellemző eszmék és eszmények.....	7
2. A XVI. századi skolasztika fejlődése Pázmány filozófiai műveinek tükrében	18
3. A jezsuita, kezdő barokk skolasztika jellemző vonásai	29
B) <i>Milyen adottságokkal és objektivációkkal érintkezve kapcsolódott be Pázmány a XVI. századi jezsuita skolasztikába</i>	41
1. A magyar szellemközösség és Pázmány adottságai	41
2. Milyen objektivációk révén kapcsolódott be Pázmány a XVI. századi skolasztika szellemébe?	45
II. rész. Pázmány Dialecticája és Physicája, mint egyedi alkotások ...	71
A) <i>Pázmány filozófiai műveinek külső jellege</i>	71
1. Pázmány filozófiai műveire vonatkozó könyvészeti és irodalomtörténeti adatok.....	71
2. Pázmány filozófiai műveit, mint egyedi alkotásokat jellemző és befolyásoló könyvszociológiai tényezők	74
3. Pázmány filozófiai műveinek felosztása, rövid tartalma	77
B) <i>Pázmány filozófiai műveinek belső alkata, értéke, eredetisége</i>	83
1. Pázmány filozófiai műveinek tanításai, tanbeli eredetisége	83
2. Pázmány filozófiai műveinek módszerei értéke és egyedisége	98
3. Pázmány filozófiai műveinek alkotási, esztétikai értéke és egyedisége	113
III. rész. A Dialecticát és Physicát közvetlenül alkotó egyéni szellem alkata. Pázmány, mint filozófus	119
Epilógus	127
Irodalom:	
A Pázmányra, mint tudósra vonatkozó irodalom összefoglaló kritikája	130
Források	133
Egyéb, főleg használt művek jegyzéke	134